

Požeški sandžak - obrtništvo i trgovina

Meter, Monika

Master's thesis / Diplomski rad

2023

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:162:585936>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-02-03**

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

[University of Zadar Institutional Repository](#)

zir.nsk.hr

DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJI

Sveučilište u Zadru

Odjel za povijest

Diplomski sveučilišni studij povijesti (dvopredmetni); smjer: nastavnički

Monika Meter

Požeški sandžak – obrtništvo i trgovina

Diplomski rad

Zadar, 2023.

Sveučilište u Zadru

Odjel za povijest

Diplomski sveučilišni studij povijesti (dvopredmetni); smjer: nastavnički

Požeški sandžak – obrtništvo i trgovina

Diplomski rad

Student/ica:
Monika Meter

Mentor/ica:
Prof. dr. sc. Kristijan Juran

Zadar, 2023.

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, **Monika Meter**, ovime izjavljujem da je moj **diplomski** rad pod naslovom **Požeški sandžak – obrtništvo i trgovina** rezultat mojega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mojega rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mojega rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 4. srpnja 2023.

Sadržaj

1. Uvod	1
2. Požeški sandžak: od utemeljenja do oslobođenja.....	4
2.1. Geografska i upravna podjela sandžaka	8
3. Obrtništvo u sandžaku	13
3.1. Obrti prehrambene namjene i uslužni obrti	18
3.2. Obrti materijalnih dobara	25
4. Trgovina u sandžaku.....	33
4.1. Prometni pravci i trgovačka povezanost požeških trgovaca.....	38
4.2. Trošarine i roba.....	43
4.3. Riječna trgovina.....	50
4.4. Osječki sajam.....	58
5. Zaključak	66
6. Sažetak.....	69
7. Summary.....	70
8. Popis literature.....	71
9. Popis priloga.....	75

1. Uvod

Razdoblje prve polovice 16. stoljeća u Slavoniji obilježeno je osvajačkim pohodima i uspostavom osmanske vlasti. Osvajanjem Požege osniva se novi sandžak koji je unutar svojih granica okupio cijelu središnju i istočnu Slavoniju. Premda je Požega bila značajan slavonski grad i za vrijeme srednjeg vijeka, tijekom gotovo dvostoljetnog osmanskog vrhovništva učvrstila se kao administrativni, gospodarski i kulturni centar. Doživjela je uspon na temelju kojeg je postala poprište bogate obrtničke i trgovačke djelatnosti. Upravo su obrtništvo i trgovina Požeškog sandžaka u razdoblju od osnutka sandžaka do oslobođenja Slavonije krajem 17. stoljeća tema ovog rada čiji je cilj prikazati širinu obrtničke aktivnosti i trgovine koja je u sandžaku bila znatno razvijenija nego u prijašnjim razdobljima. Točnije, cilj je rada dati uvid u to u kolikoj su mjeri različite grane obrtništva bile razvijene te na koji je način funkcionirala uvozno-izvozna trgovačka aktivnost sandžaka, čime se pokušavaju objediniti dosadašnja saznanja o navedenim temama.

Rad je sastavljen od tri veća poglavlja te sedam potpoglavlja, pri čemu se prvi dio rada fokusira na prikaz osmanskog osvajanja Slavonije, a zatim i njezina oslobođenja. Osim toga, prvo poglavlje donosi i uvid u geografske granice sandžaka te njegov administrativni ustroj, gdje se pojašnjava unutarnja struktura sandžaka. Drugo se poglavlje bavi obrtništvom gdje se daje kratak uvid u obrtničke djelatnosti sandžaka. Najprije se prikazuju obrti prehrambene namjene te uslužni obrti koji su bili značajni za lokalno stanovništvo, ali i za samu trgovinu. Zatim se fokus stavlja na obrte materijalnih dobara koji su varirali od metaloprerađivačkih i obrta izrade oružja, do onih koji su se bavili obradom kože ili izradom odjeće, obuće i pokrivača od različitih vrsta tkanina. Posljednje se poglavlje bavi trgovinom na području sandžaka te tranzitnom trgovinom. Sukladno tome, daje se uvid u glavne pravce kojima se trgovalo između različitih gradova sandžaka te pravce koji su omogućavali trgovinu s ostalim dijelovima Carstva

i okolnim sandžacima preko kojih je tekla trgovina prema Bosni i Dubrovačkoj Republici. U tom je kontekstu opisana i različita roba kojom se trgovalo, od svakodnevnih predmeta prodavanih na lokalnim sajmovima, do luksuzne robe čijom su se prodajom bavili veletrgovci. Zbog različite vrijednost navedenih dobara, u ovom je poglavlju objašnjena i trošarina čija je visina varirala ovisno o tipu robe kojom se trgovalo. S obzirom na to da je sam sandžak bio okružen trima velikim rijekama, u radu je istaknuta i uloga riječne trgovine te riječne trošarine, to jest đumruka. Na koncu, daje se uvid u djelovanje Osječkog sajma koji je kao najveći sajam sandžaka igrao važnu ulogu u gospodarskom razvoju grada Osijeka.

Premda se u radu razmatra djelatnost različitih naselja sandžaka, njegov se sadržaj većim dijelom fokusira na obrtničku i trgovačku aktivnost Požege i Osijeka. Razlog za to jest činjenica da su upravo ta dva grada bila najznačajniji i najrazvijeniji centri sandžaka. Požega se kao administrativno središte jedina isticala među gradovima zapadnog dijela sandžaka, dok se Osijek zahvaljujući prometnoj povezanosti brzo razvijao u gospodarskom i kulturnom smislu, zbog čega je krajem 16. stoljeća preuzeo primat od Požege. Najveći se dio rada fokusira na 16. stoljeće, jer je podataka o obrtništvu i trgovini 17. stoljeća izrazito malo, izuzev komorskih popisa provedenih nakon osmanske vlasti koji mogu ukazati na ostatke očuvane obrtničke djelatnosti. Slijedom toga, temeljna su literatura rada prijevodi osmanskih deftera¹ iz 1540., 1545., 1561. i 1579. godine, u najvećoj mjeri obrađeni od strane Nenada Moačanina, nezaobilaznog autoriteta kada je riječ o osmanskoj povijesti Slavonije. Podaci prikazani u Tablici 1. koji se odnose na broj obrtnika u kasabama Požega, Osijek, Slavonski Brod i Valpovo temelje se na analizi popisa sandžaka Požega iz 1579. godine. Ipak, dio podataka, posebice onih koji se tiču obrtništva, zasigurno nedostaje, u prvom redu zbog toga što jednostavno nisu zabilježeni od strane osmanske vlasti. Defteri nisu stvoreni s ciljem bilježenja statistika o

¹ Defter je osmanski registar ili popis koji je bilježio demografske i fiskalne podatke podanika Osmanskog Carstva. <https://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=14212> (pristupljeno: 3.6.2023).

lokalnom stanovništvu, što dovodi do toga da određeni obrti nisu upisani zbog njihove nevažnosti za državnu blagajnu i održavanje vojske. Takvo stanje komplicira daljnja istraživanja same tematike. Unatoč tome, ovaj rad donosi prikaz dostupnih podataka čime se nastoji sintetizirati dosadašnja saznanja o obrtničkoj i trgovačkoj djelatnosti stanovnika Požeškog sandžaka.

2. Požeški sandžak: od utemeljenja do oslobođenja

Predosmanska povijest Požege iznimno je bogata, a prvi spomeni Požeške županije, kao jedne od županija Ugarskog kraljevstva, te požeške tvrđave pripadaju 13. stoljeću. Sama je županija bila posjed ugarskih kraljica, da bi u 15. stoljeću postala feudalni posjed. Svoje prve doticaje s Osmanlijama požeško je stanovništvo imalo već u 14. stoljeću za vrijeme sultana Bajazita I. (1389. – 1402.), kada su snažni i brzi odredi akindžija vršili povremene upade, a koji su se nastavili kroz cijelo 15. te 16. stoljeće. Godine 1532., nakon pohoda na Kiseg, veliki vezir Ibrahim-paša privremeno osvaja Požegu i njezinu okolicu, za sobom ostavljajući palež. Ipak, Osmanlije se ne zadržavaju na tom prostoru te je do konačnog pada Požege moralo proći još nekoliko godina. Međutim, to nije značilo da osmanska ofenziva nije imala plodne rezultate u ostalim dijelovima Slavonije. Naime, među prvim gradovima koji su pali pod osmansku vlast nalazio se Osijek koji je osvojen 1526. godine kada je Ibrahim paša u izvidnici prije Mohačke bitke srušio grad. Iako je prema podacima u Čelebijevu putopisu Osijek obnovljen 1526. godine, iste je godine obnova tek započeta te je stoga vjerojatnije da je u konačnici obnovljen 1529. godine kada se utvrdio kao zaštita za osvojeni Srijem.² Prvotna je namjena Osijeka bila stvaranje snažnog strateško-prometnog središta s položajem na rijeci Dravi, zbog čega je jasno da je grad bio dobro utvrđen, s jakom vojskom te vojnom elitom.³

Nadalje, Osmanlije su osvojile Našice 1532. godine, premda je utvrda pružala otpor sve do 1541. godine. Suradnjom smederevskog i bosanskog sandžakbega, Slavonski Brod, Đakovo, Gorjani i Ivankovo padaju 1536. godine. U tom su naletu Osmanlije imale značajne uspjehe čiju snagu habsburške trupe nisu mogle zaustaviti. Već iduće godine pala je i Požega koja je pod osmansku vlast došla nakon osvajanja smederevskog sandžakbega Mehmed-bega Jahjapašića, čija je obitelj imala dominantnu ulogu u formiranju i funkcioniranju sandžaka.

² E. Čelebi, 1973, str. 361.

³ Isto, str. 364.

Jahjapašićeva je vojska osvojila grad Požegu 15. siječnja 1537. godine, a deset dana poslije, točnije 25. siječnja, pala je i požeška tvrđava.⁴ Premda nešto raniji autori poput Julija Kempfa ističu mogućnost pada Požege već 1536. godine, pozivajući se na pismo lundskog nadbiskupa Ivana Wese caru Karlu V. u kojemu mu poručuje da su Osmanlije zauzele Požegu u kolovozu 1536. godine, ipak većina podataka ukazuje na 1537. godinu. Ostatak središnje Slavonije osvojen je nakon neuspješne vojne habsburškog zapovjednika Ivana Katzianera. Njegova vojska, poslana kako bi potisnula osmansko širenje u Slavoniji, poražena je u bitci kod Gorjana u listopadu 1537. godine. Tom je pobjedom Osmanlijama bio otvoren put za daljnja širenja svog utjecaja u Slavoniji. U periodu između 1540. i 1552. godine priključeni su novi „krajevi oko Našica, Orahovice, Voćina, Valpova, Podravske Moslavine, Slatine, Brezovice i Virovitice...“.⁵ To su razdoblje obilježili sukobi i uspostava stabilne vlasti, koja se učvrstila posljednjim osvajanjima u smjeru zapada nakon pada Čazme i Virovitice pod osmansku vlast 1552. godine.⁶

Osvajanjem gradova Slavonije došlo je do promjena u urbanističkom planiranju i izgledu naselja. Na prostoru sandžaka nije bilo potrebe za stvaranjem novih naselja, kao što je to bio slučaj u drugim dijelovima Carstva, primjerice u Bosni, već su postojeći gradovi postali uporišta novih komunikacijsko-trgovačkih veza.⁷ Gradovi koji su imali važnu vojnu, upravnu, prometnu i gospodarsku ulogu za vrijeme osmanske vladavine doživjeli su znatan napredak. Tako su manja naselja, poglavito trgovišta, uvelike nadmašila dotadašnji obujam i okvire predosmanskog razdoblja, kako u urbanističkom, tako i u gospodarskom smislu. S obzirom na činjenicu da je Požega bila središte sandžaka, kadiluka i nahije te da se nalazila na povoljnom

⁴ F. Hafizović, 2016, str. 98.

⁵ I. Mažuran, 1977, str. 165.

⁶ N. Moačanin, 2001, str. 5.

⁷ N. Moačanin, 2009, str. 269.

graničnom i trgovačkom položaju, jasno je da je i sama doživjela procvat.⁸ Sukladno tome, u njoj su se izgradili sadržaji tipični za osmanske gradove, poput džamija i mesdžida⁹, ali i utilitarnih građevina poput karavansaraja, hamama¹⁰ i mektebi.¹¹ Osim toga, srednjovjekovna je požeška tvrđava obnovljena, a dotadašnji franjevački samostan pretvoren je u džamiju.¹² Grad se utvrdio prema standardima urbanizma Osmanskog Carstva te su ga činovnici opskrbljivali svim potrebnim materijalima, kao i vojnim potrepštinama.¹³ Taj je element bio značajan jer se u Požegi nalazila snažna vojna posada čiji je zadatak bio ne samo obrana osvojenih područja, već i osiguravanje središta za daljnja osvajanja.¹⁴

Međutim, krajem 16. stoljeća odnosi snaga između Habsburške Monarhije i Osmanskog Carstva počinju se mijenjati. Potiskivanje osmanske dominacije započelo je već tijekom Dugog rata (1593. – 1606.) kada je zapadna granica sandžaka pomaknuta u korist Ugarske. Ohrabreni daljnjim slabljenjem Osmanlija poslije turskog poraza kod Beča 1683. godine, ban Nikola Erdödy i maršal Jakov Leslie 1684. godine predvodili su borbu za oslobođenje. Prvo je palo područje oko Virovitice i Slatine, što je zatim otvorilo put prema oslobođenju Osijeka. Iste su godine Osijek i Sulejmanov most spaljeni, no tvrđava je ostala u osmanskim rukama. Do značajnog je pomaka došlo nakon bitke kod Mohača 1687. godine, kada su se habsburške snage fokusirale na oslobađanje osmanskih teritorija između Save i Drave. U rujnu se hrvatskoj vojsci, koju je predvodio Ivan Drašković, pridružio general Ivan Dunewald, nakon čega u listopadu

⁸ N. Moačanin, 1999, str. 137.

⁹ Mesdžid je džamija u čijem se sklopu ne nalaze minareti. (M. Pavić, 2014, str. 370).

¹⁰ Hamam je tursko javno kupalište. (M. Pavić, 2014, str. 367).

¹¹ F. Hafizović, 2016, 44. Mekteb je odgojno-obrazovna instituciju koja pruža početni stupanj islamskog vjerskog obrazovanja. (M. Pavić, 2014, str. 370).

¹² I. Mažuran, 1977, str. 185.

¹³ E. Čelebi, 1973, str. 238.

¹⁴ N. Moačanin, 1999, str. 146.

1687. dolazi do oslobođenja Osijeka. U istom se trenutku Valpovo samo predaje, a vojska se okreće istjerivanju Osmanlija iz Požege, usput osvajajući i Orahovicu.¹⁵

Kada je riječ o oslobađanju Požege, treba spomenuti i franjevca Luku Ibrišimovića koji je zajedno s carskom vojskom sudjelovao u borbama protiv Turaka. Nakon turskog bijega pred habsburškom vojskom, Ibrišimović i Dunewald ulaze u Požegu 10. listopada 1687. godine. Daljnjim habsburškim prodorima dolazi do oslobođenja većeg dijela Slavonije, međutim, Gradiška i Brod i dalje ostaju turska uporišta. Takva je situacija omogućavala Osmanlijama brojne upade na područje Požege, sve do njezina konačnog oslobođenja u ožujku 1688. godine kada su, u borbi na brijegu Sokolovac, Osmanlije poražene prilikom pokušaja ponovnog osvajanja grada. U samoj je bitci sudjelovao i fra Ibrišimović koji je zahvaljujući njoj dobio nadimak *Sokol*.¹⁶ Međutim, iako Kempf i Smičiklas ističu da se bitka dogodila 12. ožujka, na Grgurevo, točan datum bitke nije jasan jer fra Ibrišimović u svojim pismima datiranima 11. ožujka ne spominje bitku niti bilo kakve pripreme. Temeljem toga, neki povjesničari smatraju da se bitka dogodila 22. ožujka 1688. godine.¹⁷ Godine 1690. Osmanlije ponovno zauzimaju Požegu i u njoj se zadržavaju sve do kolovoza 1691. godine, kada su pokušaji za restitucijom vlasti na dotadašnjim teritorijima ugušeni nakon bitke kod Slankamena. Konačnim istjerivanjem Osmanlija iz Slavonije, iste su godine oslobođeni Požega, Brod i Gradiška.¹⁸ Habsburška osvajanja te granica između Habsburške Monarhije i Osmanskog Carstva potvrđeni su mirom u Srijemskim Karlovcima 1699. godine.¹⁹ Oslobođenjem od Osmanlija, Slavonija se vraća pod habsburšku vlast, teritorij Vojne krajine se širi, a uprava dolazi u vojničke i komorske

¹⁵ J. Kempf, 1910, str. 148.

¹⁶ Isto, str. 155.

¹⁷ G. Hruška, 2019, str. 17.

¹⁸ I. Mažuran, 1997, str. 196.

¹⁹ N. Moačanin, 2001b, str. 6.

ruke. Sredinom 18. stoljeća obnavlja se Požeška županija, a Požega postaje slobodnim kraljevskim gradom.²⁰

2.1. Geografska i upravna podjela sandžaka

Do osnivanja Požeškog sandžaka sa središtem u gradu Požegi došlo je odmah po osmanskom osvajanju grada, odnosno 1538. godine. Međutim, pojedini povjesničari, poput Olge Zirojević, smatraju da se to moglo dogoditi i kasnije, poslije 1540. godine. Jedan od argumenata za tu tvrdnju jest da je do stabilizacije osmanske vlasti na području Slavonije došlo tek nakon osvajanja Budima i osnutka Budimskog sandžaka 1541. godine, pri čemu je upravo pad Budima definirao Slavoniju kao osmanski teritorij.²¹ Ipak, nekoliko činjenica govori protiv te teze. U prvom redu, činjenica da je sandžakbegu Požege 1540. godine izdan novi berat²² sugerira da je na tu poziciju postavljen ranije. Pored toga, do kraja 1538. godine osvojena je i većina Slavonije, što ide u prilog pretpostavci o osnutku sandžaka već početkom te godine, jer bi upravo to omogućilo sigurno središte za daljnja osvajanja i širenje administrativne uprave.²³ Na koncu, Hafizović sugerira da je naziv vilajet u defteru iz 1540. godine zapravo sinonim za riječ sandžak, iako postoji mogućnost da je vilajet označavao krajište kao privremenu vojno-administrativnu jedinicu.²⁴ Sukladno navedenom, većina je povjesničara sklona ideji da je sandžak osnovan neposredno po osvajanju Požege, a ne nekoliko godina nakon toga.

Daljnjim osmanskim osvajanjima na prostoru Slavonije, prvotni se teritorij sandžaka širio, što su dakako pratile promjene uprave te administrativnog uređenja. Osnutkom sandžaka, pripojeni su mu gotovo svi dotada osvojeni dijelovi Slavonije, osim Osijeka i Gradiške, te je

²⁰ J. Kempf, 1910, str. 172.

²¹ N. Moačanin, 2001b, str. 3.

²² Berat je dekret, ukaz kojim se postavlja neki službenik. (M. Pavić, 2014, str. 365).

²³ F. Hafizović, 2016, str. 36.

²⁴ Isto, str. 12.

sandžak sredinom 16. stoljeća obuhvaćao područje „između Save, Bosuta, Drave do utoka u Dunav i gornjeg toka rijeke Ilove“.²⁵ Sjevernu i južnu granicu sandžaka činile su rijeke Sava i Drava, uz određena manja odstupanja ovisno o promjenama granica kadiluka²⁶ i nahija²⁷, dok se zapadnim i jugozapadnim dijelom naslanjao na sandžak Začasna. Međutim, istočnu je granicu nešto teže odrediti. Naime, problem točnog određivanja granica između Požeškog i Srijemskog sandžaka leži u selima koja su zbog promjena u teritorijalnom razgraničenju i vodotoku rijeke Vuke ponekad pripadala jednom, a ponekad drugom sandžaku. Osim toga, granice su kadiluka često bile omeđene prema „geografskoj homogenosti i upravno-funkcionalnom kriteriju“, što je još jedan od razloga zbog kojih je teško odrediti istočnu granicu sandžaka.²⁸

Nadalje, kada je riječ o širim upravnim granicama, Požeški je sandžak do 1541. godine bio dio Rumelijskog ejaleta²⁹, nakon čega se do 1580. godine nalazio u sklopu Budimskog pašaluka.³⁰ Između 1580. i 1600. godine bio je pod utjecajem bosanskog sandžakbega kao dio Bosanskog ejaleta, pri čemu postoje indicije da je bosanski sandžakbeg imao kontrolu nad određenim aspektima vlasti u Požeškom sandžaku dok je još uvijek bio dio Rumelijskog ejaleta, ali i kasnije.³¹ Osnivanjem Kanjiškog ejaleta 1600. godine, Požeški sandžak postaje njegovim sastavnim dijelom.³² Službeno, situacija je ostala ista sve do ukidanja sandžaka, točnije sve do

²⁵ I. Mažuran, 1977, str. 165.

²⁶ Kadiluk je sudsko-teritorijalna jedinica pod upravom kadije, sudca. (M. Pavić, 2014, 369).

²⁷ Nahija je najmanja upravno-teritorijalna jedinica Osmanskog Carstva. (M. Pavić, 2014, 370).

²⁸ N. Moačanin, 1983, str. 111.

²⁹ Ejalet (beglerbegluk, pašaluk) je bio najveća teritorijalno-upravna jedinica u Osmanskom Carstvu. Dijelio se na sandžake, a na njegovu se čelu nalazio paša, odnosno beglerbeg. Sredinom 19. stoljeća termin ejalet zamijenjen je nazivom vilajet. <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=46945> (pristupljeno: 3.6.2023).

³⁰ Prema Čelebiju, Požeški je sandžak odmah po osnutku pripojen Bosanskom ejaletu. Međutim, s obzirom na to da Bosanski ejalet nije postojao do 1580. godine, samo to pripajanje nije bilo moguće. (E. Čelebi, 1973, 236).

³¹ N. Moačanin, 2001b, str. 6.

³² F. Potrelica, 2004, str. 53.

kraja 17. stoljeća, no postoji mogućnost da je i u tom trenutku bosanski sandžakbeg imao određen utjecaj u vlasti, a da je sam sandžak u pojedinim pitanjima bio bliži Bosanskom nego Kanjiškom ejaletu. Tome u prilog ide vojnički defter iz 1643. godine prema kojemu su sve vojne posade smještene u tvrđavama unutar Požeškog sandžaka popisane u okviru Bosanskog pašaluka, ali i naredba sultana Mehmeda IV. (1648. – 1687.) bosanskom beglerbegu da ispita stanje vakufa³³ Husrev-bega koji se nalazio u Požegi.³⁴ Nema jasno naznačenih razloga zašto je bosanski beglerbeg igrao tako značajnu ulogu u samom Požeškom sandžaku, no može se pretpostaviti da je jedan od razloga bila blizina između središta Bosanskog ejaleta te Požeškog sandžaka u odnosu na središte Kanjiškog ejaleta. Slijedom toga, Požeški je sandžak barem u određenim trenucima nakon 1600. godine bio smatran dijelom Bosanskog ejaleta, makar samo u vojnom smislu, što nužno ne sugerira formalnu pripadnost.³⁵

Unutar sandžaka postojala je podjela na kadiluke i nahije zabilježena u defterima, od kojih je prvi onaj iz 1540. godine. Premda postoji mogućnost da je bilo pokušaja provođenja deftera odmah po osvajanju Požege, ipak je zbog nestabilnost vlasti taj proces bio otežan, a na koncu i onemogućen.³⁶ U prvom je defteru zabilježeno da se Požeški sandžak sastojao od tri kadiluka, Požega, Brod i Gorjani, te 16 nahija.³⁷ Pripojenjem novih gradova, broj kadiluka i nahija se povećava te su već u sljedećem defteru iz 1545. godine zabilježeni kadiluci Požega, Brod, Gorjani, Orahovica, Osijek i Virovitica. Broj je kadiluka, dakle, povećan s tri na šest, a novopripojeni gradovi postali su središta istoimenih nahija.³⁸ Razlog osnivanja novih kadiluka jest razvoj muslimanskih gradova te potreba brojnog muslimanskog stanovništva za šerijatskim

³³ Vakuf je zaklada čiji je prihod bio namijenjen u pobožne ili karitativne svrhe. Moglo se raditi o zemlji ili nekom drugom objektu koji je izvor prihoda. (M. Pavić, 2014, str. 372).

³⁴ F. Hafizović, 2016, str. 53.

³⁵ Isto, str. 14.

³⁶ N. Moačanin, 1997a, str. 34.

³⁷ F. Hafizović, 2016, str. 38.

³⁸ N. Moačanin, 1999, str. 40.

sudom.³⁹ U nekim je izvorima navedeno postojanje kadiluka Podgorač, međutim, prema Moačaninu taj kadiluk nije postojao, premda se određene nahije 1565. godine bilježe kao teritoriji koji pripadaju upravo tom kadiluku. Ipak, vjerojatnije je da se radi o nijabetu⁴⁰ koji je spadao pod Gorjane, nego o zasebnom kadiluku.⁴¹ Pretpostavlja se da se granice kadiluka tijekom 16. stoljeća nisu mijenjale, no uzimajući u obzir činjenicu da su granice nahija često varirale moguće je pretpostaviti da ni granice kadiluka nisu bile konstanta. Primjerice, 1560-ih određene nahije iz kadiluka Gorjani pripojene su orahovičkom kadiluku, dok je onaj požeški proširio svoje granice na račun broskog kadiluka. U defteru iz 1579. godine zabilježen je daleko veći broj nahija, njih čak 30, koje obuhvaćaju teritorij od Požege, Osijeka i Broda, pa sve do Moslavine.⁴² Ipak, njihov broj nije bio jednak tijekom cijelog trajanja osmanske vladavine te su određene nahije u kasnijim razdobljima bile ukinute. Kadiluci Virovitica i Podgorač od šezdesetih godina 17. stoljeća više se ne spominju, a njihov je teritorij vjerojatno pripojen drugim kadilucima, što svjedoči o stalnim upravnim promjenama u samom sandžaku.⁴³

Fokusirajući se na samo središte sandžaka, prvotno je Požega unutar deftera bila upisana kao varoš, a nakon naseljavanja muslimanskog stanovništva, izgradnje džamije i utvrđivanja pazarnog dana, proglašena je kasabom.⁴⁴ Ponekad se opisivala i kao šehir (*şehir*), na primjer u bilješkama o gradskim pašnjacima, pri čemu je muslimansko stanovništvo Požege već 1545. godine označeno kao stanovništvo šehera ili „narod šehera“.⁴⁵ Međutim, šehir je općenito oznaka za veliki grad, što sredinom 16. stoljeća Požega još uvijek nije bila.

³⁹ N. Moačanin, 2001, str. 8.

⁴⁰ Nijabet je niže sudsko-upravno područje od kadiluka, koje se nalazi pod ingerencijom naiba. (M. Pavić, 2014, 370).

⁴¹ N. Moačanin, 1983, str. 112.

⁴² F. Hafizović, 2016, str. 15.

⁴³ I. Mažuran, 1977, str. 165.

⁴⁴ F. Hafizović, 2016, str. 17.

⁴⁵ N. Moačanin, 2001b, str. 67.

Stoga je prihvatljivije uzeti Moačaninovu definiciju prema kojoj se šehar koristi kao sinonim za grad s tvrđavom, a ne kao grad s razvijenom muslimanskom obrtničko-trgovačkom djelatnošću.⁴⁶ Ipak, taj bi naziv mogao ukazati na postojanje elemenata urbaniteta i određenih vrsta djelatnosti koje bi Požega, unatoč tome što je bila malen grad, mogla zadobiti zahvaljujući postojanju trgovišta.⁴⁷ Sličan naziv vezao se i uz Osijek koji je 1634. godine naznačen kao „medine“, to jest kao arapski ekvivalent naziva šehar, što ukazuje na to da je i Osijek bio na velikom stupnju razvoja sa značajnim udjelom trgovačke i obrtničke djelatnosti.⁴⁸

Upravo bi takva situacija mogla objasniti Čelebijevo navođenje Osijeka kao središta Osječkog sandžaka, premda nema dovoljno podataka koji bi potvrdili postojanje te administrativne jedinice. Osijek se, kao što je već spomenuto, u prvom defteru Požeškog sandžaka ne spominje kao dio teritorija pod upravom Požege. Nije poznato je li nakon obnove 1529. godine postao dijelom Srijemskog sandžaka ili je bio samostalna administrativna jedinica.⁴⁹ Ono što je jasno jest da je u jednom trenutku između 1545. i 1565. godine postao integralnim dijelom sandžaka. Pri tome treba naglasiti da se Osijek ni u jednom defteru ne popisuje prvi, što je bila uobičajena praksa sa središtima sandžaka. No, u izvorima se događalo da se ime Požeškog sandžaka zamijeni Osječkim, osobito tijekom 17. stoljeća kada je Osijek bio najznačajniji grad sandžaka te dio „carskog drum“, ali i kada su izbivanja sandžakbega iz Požege bila sve učestalija. Samim time, zbog manjka konkretnih dokaza koji ukazuju na postojanje samostalnog Osječkog sandžaka, njegovo je postojanje upitno te se vjerojatno radi o pogreškama pisara neupućenima u administrativne granice Osmanskog Carstva.⁵⁰

⁴⁶ N. Moačanin, 1997a, str. 46.

⁴⁷ N. Moačanin, 2001b, str. 67.

⁴⁸ Isto, str. 68.

⁴⁹ E. Čelebi, 1973, str. 363.

⁵⁰ N. Moačanin, 1982, str. 37-38.

Slika 1. Karta sandžaka Požega (preuzeto iz N. Močanin, 2006, str. XIII).

3. Obrtništvo u sandžaku

Požega je u trenutku pada u osmanske ruke već imala kontinuitet gradske privrede, odnosno obrtničkih i trgovačkih djelatnosti koje su se na području novoutemeljenog sandžaka samo nastavile razvijati. Premda je nakon uspostave vlasti moralo proći određeno vrijeme asimilacije, što se u prvim desetljećima očituje stagnacijom aktivnosti na teritoriju sandžaka, ubrzo je došlo do porasta proizvodnje te razvoja starih i novih djelatnosti. Nova je vlast zahtijevala razvoj obrtništva u skladu s potrebama elite, što je sredinom 16. stoljeća dovelo do zamjetnog povećanja obrtničkih djelatnosti potrebnih za razvitak sandžaka. Obrtništvom se stoga u kontekstu ovog rada smatra „proizvodna ili uslužna djelatnost kojom se ručno, djelomice ili potpuno, pojedinačno proizvode različiti uporabni i ukrasni predmeti u manjim

radionicama ili se pružaju usluge na tržištu“.⁵¹ Sukladno tome, u radu se prikazuju obrti prehrambene namjene te obrti materijalnih dobara za čije su djelovanje bile značajne vještine obrtnika, odnosno zanat koji je svaki pojedini obrtnik imao.

Za početak valja istaknuti da prvi defter Požeškog sandžaka, onaj iz 1540. godine, za grad Požegu ne navodi niti jednog obrtnika. Slična je stvar bila i s Osijekom u kojemu je prije sredine 16. stoljeća živjelo malo obrtnika koji nisu imali prihoda od drugih zanimanja. Naime, Osijek je prvenstveno bio prometno i strateško središte, dok je njegova gospodarska dimenzija bila zanemarena. Međutim, uzimajući u obzir činjenicu da je Požega bila mjesto obrtničke proizvodnje i trgovačke djelatnosti, može se pretpostaviti da je obrtnika tada već zasigurno bilo, premda su se primarno bavili poljoprivredom ili trgovinom.⁵² Obrtnici su se morali prilagođavati potrebama tržišta Osmanskog Carstva, što je u Požeškom sandžaku utjecalo na oscilacije u broju obrtnika određenih zanimanja tijekom osmanske vlasti. Već je u popisu iz 1561. godine moguće zamijetiti višestruko povećanje broja obrtnika u kasabi Požega.⁵³ Istih se godina u obrtničkim zanimanjima povećava i broj pripadnika vojnog staleža koji nose naslov baša, što mijenja strukturu obrtničkih zanimanja u kojima opada broj civila.⁵⁴ Dakako da su najbrojniji obrtnici bili oni čiji su zanati bili neophodni za egzistenciju stanovnika, poput zidara i kovača, no značajan doprinos razvoju obrtništva na prostoru sandžaka donijeli su obrti čija je uloga bila opskrba vojske. Zbog velikih potreba, ti su obrti bili vodeći po broju proizvedenih dobara, kako prehrambenih, tako i onih materijalnih, u vidu oruđa i oružja.

Učvršćivanjem osmanske vlasti u Slavoniji te razvojem obrtničko-trgovačkog duha započinju migracije prema sandžaku. Samim time, defter iz 1561. godine bilježi velik broj

⁵¹ Obrtništvo. <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=44648> (pristupljeno 22. 3. 2023).

⁵² F. Hafizović, 2016, str. 72.

⁵³ Isto, str. 73.

⁵⁴ N. Moačanin, 2001b, str. 92-93.

novih stanovnika, u najvećoj mjeri s područja Bosne, zajedno s njihovim zanimanjima.⁵⁵ Ipak, kada je riječ o zanimanjima stanovnika sandžaka, teško je o tome zaključivati na temelju deftera jer popisi nisu nužno bilježili zanimanja, već nametnute poreze i prihode koje je država na temelju njih dobivala.⁵⁶ Zanimanje je bilo značajno u onoj mjeri u kojoj je diferenciralo stanovnike i donosilo profit u državnu blagajnu. Tek nekolicina stanovnika uz ime ima zapisano i zanimanje, pri čemu Moaćanin ističe da se to događa u slučajevima kada je potrebno razlikovati novopridošlo od starog stanovništva.⁵⁷ Samim time, premda u defteru nije naznačeno zanimanje stanovnika, ne znači da se neki od njih nisu bavili trgovinom ili obrtom.⁵⁸ Također, valja napomenuti da određena zanimanja nisu bila popisivana zbog njihove neuglednosti, malog broja obrtnika koji im je onemogućavao djelovanje ceha, ali i zbog nekorisnosti za vojne potrebe. Tako zanimanja poput izrađivača mrtvačkih sanduka, nosača zemlje za pravljenje peći ili prodavača mačje hrane nisu zabilježena, zbog čega nemamo konkretnijih podataka o skupini koju Moaćanin naziva „malim poduzetnicima“.⁵⁹ Dio tih „malih poduzetnika“ u isto se vrijeme bavio različitim zanimanjima, od sitne trgovine do agrarne proizvodnje, što ih je donekle odvajalo od obrtnika koji nisu imali druge izvore prihoda.⁶⁰

Povećanje broja obrtnika u 16. stoljeću, ali i sve veća uključenost derviša u samu obrtničku djelatnost dovela je do razvoja esnafa⁶¹ te posebnih obrtničkih četvrti u sandžaku krajem 16. te tijekom 17. stoljeća. Kršćansko stanovništvo sandžaka naseljavalo se u posebne

⁵⁵ N. Moaćanin, 1997a, str. 48.

⁵⁶ F. Hafizović, 2016, str. 56.

⁵⁷ N. Moaćanin, 1999, str. 156.

⁵⁸ N. Moaćanin, 1997a, str. 43.

⁵⁹ N. Moaćanin, 2001b, str. 73.

⁶⁰ Isto, str. 88.

⁶¹ Esnaf je obrtnička ili trgovačka organizacija, cehovska udruga u osmanskog gradskoj privredi. (M. Pavić, 2014, 367) .

četvrti, mahale, tako tvoreći varoš. Unutar tih četvrti, najčešće jedne ili dvije, odvijao se privatni, ali i poslovni život stanovništva. Na tom su području ujedno djelovali i obrti prehrambene te neprehrambene namjene. U Požegi se već 1570-ih godina pojavila posebna katolička trgovačko-obrtnička četvrt koja se nalazila na području današnjih ulica Vučjak i Sokolova, na južnom dijelu grada, kroz koji je prolazio nekad vodom bogati potok Vučjak.⁶² Ta je četvrt imala brojne povlastice, poput izdavanja vlastitih isprava, te su njezini stanovnici održavali kapelicu sv. Duha.⁶³ S druge je strane Osijek već 1555. godine bio opisan kao naselje koliba i prodavaonica ispunjenih turskim zanatlijama u kojemu su obrtničke radnje i hanovi činili četvrt.⁶⁴ Valja istaknuti da iako su mahale dobivale imena prema bogomoljama ili utemeljiteljima zaklade, u Osijeku su se javile četvrti koje su naziv dobile prema obrtničkoj proizvodnji koja je prevladavala na tom području.⁶⁵ Jedna od tih mahala bila je naseljena novopridošlim stanovnicima koji su zabilježeni pod nazivom „Frenk“, a što je, prema Moačaninu, označavalo katolike, zapadnjake ili općenito strance. S obzirom na to da su se njezini stanovnici bavili obrtničkim zanimanjima, nastanak te mahale sugerira zamah u razvoju obrtničkih i trgovačkih zajednica oko 1570. godine kada mahala i nastaje.⁶⁶ Daljnje jačanje obrtničkih i trgovačkih obitelji Požege i Osijeka tijekom 17. stoljeća omogućilo je razvoj gradova i u kulturnom i u gospodarskom smislu.

Također, valja naglasiti da su važnu ulogu u privrednom razvoju požeškog sandžaka imali i derviši koji su na području grada Požege osnovali tekiju. Ta se tekija u defteru spominje kao *zawiya*, što označava određenu vrstu prenoćišta i javne kuhinje. Međutim, Fazileta Hafizović ističe da je uloga upravo te *zawiye* bila ne samo širenje islamizacije i humanitarnog

⁶² F. Potrebica, 2001, str. 136.

⁶³ F. Potrebica, 2004, str. 55.

⁶⁴ I. Mažuran, 1960, str. 65.

⁶⁵ N. Moačanin, 2009, str. 270.

⁶⁶ N. Moačanin, 1999, str. 144.

rada, već da je služila i kao središte za kontrolu esnafsko-proizvodnog sustava. Derviši su ponekad bili zabilježeni kao obrtnici ili trgovci, dok su neki od njih, zajedno s pripadnicima askera⁶⁷, bili na čelu esnafa kao ćehaje.⁶⁸ Slijedom toga, autorica smatra da je upravo *zawiya* utjecala na razvoj Požege kao središta zanatske djelatnosti, u prvom redu kožarstva.⁶⁹ Ono što valja istaknuti jest da defteri ne donose podatke o djelovanju esnafa.⁷⁰ Ipak, s obzirom na to da je kralj Leopold I. 1694. godine izdao dokument koji požeškim krojačima daje cehovske povlastice, vrlo je izgledno da je esnafska proizvodnja postojala i ranije, za vrijeme Osmanlija, te da je nakon oslobođenja samo potvrđena od strane nove vlasti. Tome u prilog ide i činjenica da se sam ceh nazivao terzinskim, prema terzijskom ili krojačkom obrtu, što sugerira da su njegovi prvotni članovi bili krojači koji su djelovali i za vrijeme osmanske vlasti.⁷¹

Sukladno tome, uzimajući u obzir činjenicu da broj ćehaja⁷² ne odgovara broju esnafa, teško je govoriti o njihovom broju, aktivnosti, ali i o tome koliko je uopće obrta bilo esnafski povezano. Pretpostavlja se da su bili organizirani unutar grada, prema sličnosti zanata, kao što je slučaj s pekarskim i slastičarskim obrtom. No, nema podataka o tome jesu li esnafi bili vjerski homogeni ili heterogeni, niti koliko se obrtnika nalazilo unutar njih.⁷³ S obzirom na činjenicu da Čelebi nije diferencirao samostalne dućane od onih esnafskih, pretpostavka je da su u određenim naseljima, posebice onim manjim, svi dućani i obrtnici bili dio esnafa, što bi

⁶⁷ Asker je društveni sloj Osmanskog Carstva. U užem se smislu odnosi na pripadnike vojnih jedinica, dok u širem smislu okuplja vojne službenike, *ulemu*, to jest vjerske službenike, te državne birokratske službenike. Tvori elitni sloj osmanskog društva. (M. Pavić, 2014, str. 27).

⁶⁸ N. Močanin, 2001b, str. 90.

⁶⁹ F. Hafizović, 2016, str. 185.

⁷⁰ I. Mažuran, 1977, str. 186.

⁷¹ R. Heli, 1977, str. 327.

⁷² Ćehaja je pomoćnik ili zamjenik raznih osmanskih funkcionera poput velikog vezira ili sandžakbega. U isto se vrijeme ćehajom nazivao i starješina esnafa.

<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=13563> (pristupljeno: 4.6.2023).

⁷³ N. Močanin, 2001b, str. 89.

upućivalo na njegovu sveobuhvatnost.⁷⁴ Ipak, bez obzira na to jesu li djelovali samostalno ili unutar esnafa, potreba za proizvodnim sredstvima, ali i prodaja gotovih dobara, učinila je obrtnike ovisne o trgovini i veletrgovcima. Takav odnos dolazi do izražaja naročito kada se u obzir uzme razvoj tržišta i nemogućnost obrtnika da samostalno zadovolje njegove potrebe prodajom robe na lokalnim sajmovima. Obrti prehrambene namjene najvećim su dijelom služili opskrbi stanovništva pojedinog grada ili naselja, dok su obrti materijalnih dobara bili značajan element u trgovinskoj aktivnosti. Određeni su obrti bili dostupni u gotovo svim naseljima sandžaka jer se radilo o tipičnim osmanskim obrtima potrebnima za svakodnevni život, dok je dio njih bio vezan isključivo uz velika naselja, a što je vidljivo prema podacima dostupnima u Tablici 1.⁷⁵

3.1. Obrti prehrambene namjene i uslužni obrti

Proučavanje obrta prehrambene namjene posebice je zanimljivo jer je upravo taj element obrtničke djelatnosti utjecao na kulturni i društveni razvoj Požeškog sandžaka. Po svojoj prilici, takvih je obrtnika bilo mnogo, pogotovo u većim naseljima sandžaka, gdje je često dolazilo do velikog priljeva stranaca. Obrti prehrambene namjene u ovom radu uključuju obrtnike čija je uloga bila uzgoj, proizvodnja i prodaja prehrambenih proizvoda, hrane i pića. S obzirom na činjenicu da je takva vrsta obrtništva neodvojiva od agrarne djelatnosti zbog potrebe za svježim sastojcima, jasno je da su se obrtnici ili samostalno bavili određenom vrstom zemljoradnje ili su se opskrbljivali proizvodima lokalnih proizvođača.

Vinogradarstvo je na području sandžaka bilo bogata poljoprivredna grana koja je cvala za vrijeme osmanske vlasti, jer su vino te proizvode na bazi grožđa konzumirali i kršćani i muslimani. Proizvedeno je vino nadilazilo potrebe stanovništva sandžaka, osobito kada se u

⁷⁴ N. Moačanin, 2001b, str. 90.

⁷⁵ N. Moačanin, 1997b, str. 51.

obzir uzme većinski muslimanski udio stanovništva u samoj Požegi koja je bila okružena vinogradima. To potvrđuje proizvodnja od 300 hl na oko 60 kršćanskih kuća 1540. godine.⁷⁶ Takvo stanje ukazuje na specijalizaciju vinogradarstva među kršćanskim stanovništvom Požeštine, koje se može sagledati ne samo kao agrarna, već kao i obrtnička te trgovačka aktivnost.⁷⁷ Vино proizvedeno na imanjima sandžakbega prodavano je na lokalnim sajmovima Požege i Kaptola, no količina proizvodnje sugerira i izvoznu trgovinu. Međutim, proizvodnja i prodaja vina počinju se smanjivati već sredinom 16. stoljeća, dok se potražnja za drugim vrstama proizvoda polako počinje povećavati.⁷⁸ S obzirom na to da je proizvodnja slastica ovisila o lokalno uzgojenom voću, grožđe se počelo iskorištavati u druge svrhe. Na primjer, vrlo se često nalazilo na stolovima stanovnika sandžaka kao svježe voće, u obliku slatkih delikatesa ili u sušenom obliku kao grožđice. Osim toga, nezrelo se grožđe koristilo za kiseljenje hrane, ali i za zaslađivanje u obliku grožđanog sirupa ili melase, odnosno pekmeza.⁷⁹

Uz grožđe, značajnu je ulogu igrao i pitomi kesten. Njegov je uzgoj bio raširen na zapadu sandžaka, u okolici Požege, te je uz grožđe bio najpopularnija namirnica kod lokalnih slastičara. Kao proizvod bogat škrobom koristio se za svakodnevnu prehranu u izradi kruha i juha, pretežito među nižim slojevima stanovništva,⁸⁰ ali i za izradu slastica, slatkih kolača te peciva. Isto tako, konzumirao se u ušecerenom ili pečenom obliku.⁸¹ U sandžaku su se vjerojatno uzgajale i druge vrste voća poput jabuka ili marelica te je njihova dostupnost omogućavala bogat razvoj slastičarske grane obrtništva. Godine 1561. zabilježen je podatak o obrtima desetorice slastičara u samoj Požegi, što svjedoči o značajnoj kulturnoj djelatnosti

⁷⁶ N. Moačanin, 1999, str. 149.

⁷⁷ N. Moačanin, 1997a, str. 37.

⁷⁸ Isto, str. 44.

⁷⁹ T. Artan, 2011, str. 112.

⁸⁰ E. Dursteler, 2014, str. 224.

⁸¹ T. Hržica, 2016, str. 24.

grada.⁸² Bavili su se proizvodnjom slastica koje su bile neizostavna stavka osmanskog jelovnika, ali i važan pokazatelj ugostiteljskog razvoja grada, čemu u prilog ide povećanje njihova broja već u idućem defteru. Najčešće su proizvodili pekmez te ušćereno ili kandirano voće koje je bilo posebno značajno zbog dugotrajnosti i mogućnosti konzerviranja. Za njegovu su se proizvodnju koristile različite vrste voća među kojima su se nalazile marelice, naranče, grožđe te kestenje.⁸³ Jasno je da je lokalni uzgoj voća uvelike diktirao slastičarsku ponudu u samom gradu, zbog čega pojačana proizvodnja sušenog grožđa u drugoj polovici 16. stoljeća ukazuje na povećanje potreba sve brojnijeg stanovništva, u čijem je korpusu sve primjetnija kulturna elita visokog statusa.⁸⁴

Nadalje, postavlja se pitanje što je s Osijekom koji je u to vrijeme već bio značajno trgovačko središte. Godine 1564. osječki je kadiluk morao isporučiti hranu za potrebe carskog saraja što je bio dio izvanrednih dažbina. Između ostaloga, kadija je morao pripremiti 50 medri, to jest 500 kg kandiranog voća. Moačanin ističe da ta pojava ne ukazuje na postojanje slastičara u gradu jer ih prema popisu iz 1561. godine nema. Ipak, moguće je da su unatoč tome djelovali upravo zbog toga što se Osijek susretao s većim priljevom ljudi nego Požega. Iako dobavljanje tolike količine slastica ne bi bilo nemoguće, vjerojatnije je da je u Osijeku postojala vlastita proizvodnja slastica. Svakako, taj podatak ukazuje na prehrambene navike stanovništva, no potencijalno može biti i indikator slastičarskog obrta u Osijeku.⁸⁵ Općenito, bogata aktivnost slastičara i razvoj slastičarskog obrta u ova dva veća naselja sandžaka ukazuje na raznolik i bogat društveni život u kontekstu kojega je postojala potreba za okrijepom i osvježenjem stanovnika te stranih putnika.⁸⁶

⁸² F. Hafizović, 2016, str. 73.

⁸³ T. Hržica, 2016, str. 24.

⁸⁴ N. Moačanin, 1997a, str. 53.

⁸⁵ N. Moačanin, 1999, str. 175.

⁸⁶ N. Moačanin, 1997a, str. 50.

Osim proizvodnje slastica, u sandžaku je postojala i proizvodnja alkoholnih i bezalkoholnih osvježavajućih pića, poput boze, različitih vrsta šerbeta, ali i vina. Kao i kod slastičara, uloga je ovih obrtnika bila pružiti okrijepu, prvenstveno za vrijeme zabava. Zbog udjela muslimanskog stanovništva može se naslutiti da je proizvodnja bezalkoholnih pića prednjačila. Tako 1545. godine u defteru susrećemo bozadžiju Balija koji se bavi proizvodnjom i prodajom boze.⁸⁷ Dakle, radi se o obrtu koji je bio namijenjen isključivo proizvodnji ovog pića, a koja se temeljila na fermentaciji različitih vrsta žitarica. Raznolikost njezine proizvodnje činila ju je vrlo popularnim pićem tijekom 16. i 17. stoljeća. Sam se bozadžija ponovno spominje 1561. godine, ovaj puta kao prodavač osvježavajućih pića, pri čemu je izgledno da se radilo o istoj osobi iz prijašnjeg popisa ili o njegovu nasljedniku. Ono što valja naglasiti jest da visok prihod od bozahane i točenja same boze sugerira središnju ulogu ovog objekta oko kojeg se stanovništvo okupljalo kao u svojevrsnu kavanu, mjesto druženja i zabave. Sukladno tome, uloga bozadžije bila je vezana uz društveni život sandžaka, baš kao što je slučaj i sa slastičarima.⁸⁸

Na području Požeškog sandžaka se uz samu bozu proizvodilo i alkoholno piće od šljive nazivane „požegača“. Uzgoj takve vrste šljiva zabilježio je i Evlija Čelebi koji je istaknuo kako su šljive iz naselja Dalj kraj Požege izrazito ukusne, iako ne elaborira način njihove uporabe. Na području sandžaka poznata kao „madžarka“, ova je vrsta šljive vjerojatno uvezena iz Mađarske te je korištena za proizvodnju šljivovice. Iako nema podataka koji bi potvrdili proizvodnju i prodaju tog alkoholnog pića u sandžaku za vrijeme Osmanlija, uzimajući u obzir obilje šljive na prostoru Slavonije i činjenicu da se šljivovica konzumirala u Bosni, pretpostavka je da je takva proizvodnja postojala i u Požeškom sandžaku.⁸⁹ Tome u prilog ide zapis o Miki

⁸⁷ F. Hafizović, 2016, str. 73.

⁸⁸ N. Moačanin, 1997a, str. 506.

⁸⁹ J. Mrgić, 2011, str. 634.

rakijašu u selu Draga kraj Velike te o Đuri rakijašu u Kutjevu koji su navedeni u popisu iz 1579. godine. Takav zapis sugerirao bi da su se dvojica navedenih obrtnika bavili proizvodnjom, a vjerojatno i prodajom rakije.⁹⁰ Također, 1579. godine u Osijeku je zabilježena trgovina vinom, pivom i medovinom, što pokazuje da su se navedena pića, zajedno uz vino i rakiju, konzumirala u svakodnevnom životu.⁹¹

Kada je riječ o obrtima koji su se bavili preradom mesa, valja naglasiti da je mesara općenito bilo malo. Defter iz 1561. godine bilježi ih deset, dok je njihov broj sedamdesetih godina 16. stoljeća u većim gradovima sandžaka bio neznatan.⁹² Razlog tome jest činjenica da većina stanovnika nije imala potrebu za mesoprerađivačkim obrtom zbog samostalnog opskrbljivanja mesom. Ipak, mesari su bili značajni za opskrbu vojske, u najvećoj mjeri govedinom, koju su janjičarima morali prodavati po nižoj cijeni. Njihova je uloga bila nabavljanje mesa za lokalne i regionalne potrebe, ovisno o potražnji, zbog čega su u isto vrijeme bili i trgovci sitnom te krupnom stokom. Slijedom toga, oznaka mesara u defterima ne bilježi isključivo opskrbljivača i prerađivača mesa, već i osobu koja je značajno sudjelovala u trgovačkim aktivnostima. Zbog toga su često ovisili o vanjskim faktorima i potrebama vojske, točnije bili su ovisni o vojnim pohodima. Potrebno je napomenuti da se za opskrbu suhim i usoljenim mesom brinula klaonica u Osijeku.⁹³ S obzirom na to da se meso najčešće konzumiralo upravo u tom obliku, klaonica je dugi niz godina djelovala kao važan faktor opskrbe vojnih snaga jer je Osijek bio nabavljač govedine za osmansku vojsku.

Kraj 16. i početak 17. stoljeća donio je neka nova zanimanja i obrte koji su zadovoljavali potrebe rastućeg stanovništva, naročito glede prehrambene proizvodnje. Tako defter iz 1579.

⁹⁰ N. Moačanin, 1997a, str. 433; 470.

⁹¹ N. Moačanin, 1999, str. 173.

⁹² F. Hafizović, 2016, str. 75.

⁹³ N. Moačanin, 2001b, str. 94.

godine ukazuje na pojavu pekara, kuhara i bakala. Međutim, na prostoru grada Požege javlja se tek po jedan obrtnik u svakoj od navedenih grana.⁹⁴ Razlog tome jest samostalno zadovoljavanje potreba vlastitog domaćinstva kod stanovništva, baš kao i kod uzgoja i prerade mesa. Pojava ovakve vrste obrtništva sugerira urbani razvoj grada u kojemu stanovništvo ovisi o gradskim prehrambenim obrtima. To posebice vrijedi za pekare čija je nazočnost, prema Moaćaninu, „jedan od kriterija razvijenosti gradskog života“.⁹⁵ Jedan od njih djelovao je u kući Hadži Mehmed-age te se njegovim umijećem hvalio i sam aga. Isto tako, vodeći se tvrdnjama kako se u aginoj kući spravljaju brojne slastice te niz različitih vrsta jela svakoga dana, pod njegovom su palicom vjerojatno djelovali i požeški slastičari te kuhari. Navedenog kuhara Hafizović zapisuje još kao *paçaci*, što prema Yılmaz Diko ukazuje na kuhara i prodavača ovčjih papaka.⁹⁶ Ipak, sam bi naziv pačadžija ili aščija mogao ukazati i na kuhara ostalih orijentalnih jela na temelju etimologije turske riječi *aşçi* koja označava jelo ili kuhanu hranu.⁹⁷ Na koncu, kada je riječ o bakalu, vjerojatno se radi o obrtniku sitničaru, odnosno trgovcu mješovitom robom, čija se trgovina najčešće fokusirala na hranu.⁹⁸

Osim navedenoga, 17. je stoljeće donijelo i razvoj povrtlarstva koje je blisko vezano uz urbanizaciju i rast gradova jer su upravo oni zahtijevali ekstenzivnu opskrbu.⁹⁹ Tu se mogu istaknuti mahunarke te tekstilno bilje visoke vrijednosti. Uzgajale su se biljke koje su bile hranjive i izdržljive kako bi se mogle prilagoditi različitim terenima te u isto vrijeme dati velike količine ploda. No, važan je trgovački proizvod bio i med čija je prodajna cijena bila i do deset puta veća od pšenice. S obzirom na to, u 17. stoljeću dolazi do razvoja pčelarstva koje je

⁹⁴ F. Hafizović, 2016, str. 75.

⁹⁵ N. Moaćanin, 2001b, str. 88.

⁹⁶ G. Yılmaz Diko, 2015, str. 186.

⁹⁷ Aščija. <https://hjp.znanje.hr/index.php?show=search> (pristupljeno: 2. 5. 2023).

⁹⁸ S. Faroqhi, 2009, str. 49.

⁹⁹ N. Moaćanin, 2001b, str. 42.

lokalnim proizvođačima moglo donositi veliku zaradu. Već je sredinom 16. stoljeća Osijek proizvodio ogromne količine meda, što je vidljivo na temelju 20 kantara, to jest 1120 kg meda kojeg je kadija morao poslati u Istanbul zajedno s već spomenutim kandiranim voćem.¹⁰⁰ Jačanje pčelarskog obrta dovelo je do proizvodnje veće količine meda koji se zatim koristio u prehrani te izradi slatkih napitaka i slastica, a što se može uočiti na temelju pristojbi za pčelarstvo i povrtlarstvo koje sugeriraju pojačanu proizvodnju.¹⁰¹ Navedene proizvodne grane ukazuju na bogatu obrtničku proizvodnju temeljenu na prehrambenim dobrima.

Na koncu, kada je riječ o uslužnom obrtu na području sandžaka, moguće je istaknuti da su, osim karavansaraja i hanova koji su pružali prenoćište i prehranu, djelovali i gostioničari koji su se nalazili u središtu društvenog života. Prema Močaninu, takva su zanimanja bila osobitost kršćanskog stanovništva sandžaka.¹⁰² Pored toga, među uslužne se obrte mogu pribrojiti i hamami, za čiju su brigu kao glavni službenici bili zaduženi hamamdžije. Jedan takav zabilježen je u defteru iz 1545. godine pod imenom Memi, a šezdesetih su godina 16. stoljeća djelovali jedan hamamdžija te trojica masera.¹⁰³ Usluge bojanja nudio je obrt bojadžije. Aktivnu su ulogu također imali i sudski pozivač, telali čija je uloga bila prenošenje vijesti i informacija, sudski službenici te pet pisara.¹⁰⁴ Djelatnost njihovih obrta spadala je u odnose s ljudima i pružanje određenih usluga vezanih uz sudsko ili službeno djelovanje. Usluge uređivanja, brijanja i šišanja nudili su brijački obrti, točnije berberi, koji se u Požegi pojavljuju već četrdesetih godina 16. stoljeća. Za kraj, druga polovica 16. stoljeća donijela je i novo zanimanje travara koji je osim znanja o travama i njihovim ljekovitim svojstvima morao imati znanje i o liječenju pojedinih bolesti. Zbog toga je bio izrazito značajan, pogotovo u ruralnim

¹⁰⁰ N. Močanin, 1999, str. 175.

¹⁰¹ N. Močanin, 1997a, str. 61.

¹⁰² N. Močanin, 2001b, str. 96.

¹⁰³ F. Hafizović, 2016, 73.

¹⁰⁴ Isto, str. 73-75.

naseljima u kojima je travar bio jedini izbor prilikom pružanja bilo kakve vrste medicinske pomoći.¹⁰⁵

3.2. Obrti materijalnih dobara

Obrta materijalnih dobara zasigurno je bilo više od onih prehrambenih i uslužnih. Njihova je djelatnost bila vezana uz proizvodnju odjeće i obuće, svakodnevnih predmeta te oruđa i oružja koje je u najvećoj mjeri bilo proizvedeno za potrebe vojske. Sukladno tome, obrtnike materijalnih dobara u Požegi i Osijeku može se podijeliti na nekoliko skupina, pri čemu su određene kategorije obrtništva bile zastupljenije od drugih. Točnije, može se uočiti postojanje obrta vezanih uz obradu drveta i gradnju, metaloprerađivačkih obrta i obrta za proizvodnju oružja, kožarskih obrta te obrta koji se bave obradom tekstila, a koji su uvelike bili najbrojniji. Neki od njih mogli su se naći u gotovo svim naseljima, poput čizmara ili papučara, no neki su bili vezani isključivo uz veće gradove. Uvidom u podatke o broju obrtnika 1579. godine naznačene u Tablici 1., jasno je da se najveći udio obrtničke aktivnosti odvijao upravo u najvećim gradovima sandžaka, Požegi i Osijeku. S druge su strane u ostalim gradovima bili aktivni samo oni obrti koji su bili potrebni za svakodnevni život, a što se može vidjeti na primjeru Slavenskog Broda i Valpova. Isto tako, uobičajenih je obrta bilo već u prvim popisima sandžaka, dok se nova obrtnička zanimanja javljaju tek kasnih šezdesetih godina 16. stoljeća.¹⁰⁶

Za početak, iako prvi defteri ne bilježe kategoriju obrtnika, zasigurno je bilo barem onih koji su se bavili obrtima potrebnima za svakodnevni život stanovništva. U tu su skupinu spadali obrtnici koji su se bavili gradnjom i raznim vrstama obrade drveta. Tako se u drugom popisu sandžaka Požega spominju trojica dulgera - Matijaš, Ivaniš i Stevan. Dulger ili dunder označavao je stolara, drvodjelju ili zidara, ali općenito i građevinara koji se bavio različitim

¹⁰⁵ F. Hafizović, 2016, str. 74.

¹⁰⁶ N. Močanin, 1997b, str. 51.

vrstama građevinskih radova potrebnih za podizanje određenog objekta ili nastambe. Značaj njihovih obrta ukazuje na postojanje snažne građevinske djelatnosti na području Požeštine. Ipak, određena se stagnacija u graditeljstvu ogleda šezdesetih godina 16. stoljeća kada su popisom zabilježena tek dvojica tesara i tri dulgera, premda Močanin pretpostavlja da bi ih moglo biti više, no da nisu identificirani.¹⁰⁷ Tesari su se bavili izradom konstrukcija potrebnih za gradnju različitih vrsta objekata, ali i za gradnju mostova i cesta. Povećan broj dulgera i tesara u popisu iz 1579. ukazuje na to da je Požega, nakon kraćeg razdoblja stagnacije šezdesetih godina, ponovno ušla u period razvoja potaknut jačanjem trgovačko-obrtničkih djelatnosti te povećanjem broja stanovnika.¹⁰⁸ Za neometano obavljanje svakodnevnih poslova bili su važni i kovači kojih je u gradu Požegi 1561. godine bilo osam. Bavili su se izradom svakodnevnih ukrasnih i uporabnih predmeta od metala. Međutim, ono što valja naglasiti jest da u gradovima nije postojala velika zastupljenost navedenih obrta te da najveći dio obrtnika, dulgera, tesara i kovača, popisanih 1579. godine čine doseljenici iz drugih sandžaka.¹⁰⁹

Različitim načinima obrade metala bavili su se i neki drugi obrtnici, među ostalima potkivači, kojih je u Požegi 1560-ih godina bilo četvorica. Bavili su se izradom potkova koje su zatim pričvršćivali na kopita konja i stoke. Njih je u Osijeku bilo tek neznatno manje. Istih je godina u Požegi djelovao jedan bravar, četiri kalajdžije te jedan kazandžija. Kalajdžije su se bavile izradom predmeta od kalaja, to jest izradom pokositrenog posuđa. Kazandžije, to jest kotlari, izrađivali su kazane i druge predmete od bakra. Također, zbog osmanskih osvajačkih pohoda postojala je kontinuirana potreba za izradom oružja, pa se na području sandžaka javljaju obrti upravo s tom funkcijom, poput obrta sabljara koji su se bavili isključivo izradom sablji, a koji djeluju u Požegi i Osijeku šezdesetih i sedamdesetih godina 16. stoljeća. Zabilježeno je i

¹⁰⁷ N. Močanin, 1997a, str. 43.

¹⁰⁸ F. Hafizović, 2016, str. 72-75.

¹⁰⁹ N. Močanin, 1997a, str. 37.

djelovanje bičakdžija, pripadnika nožarskog obrta.¹¹⁰ Vjerojatno su se noževi zbog svoje veličine i cijene proizvodili u puno većem broju od sablji, zbog čega je vrlo izgledno da je upravo taj obrt postojao u gotovo svakoj varoši, barem kada je riječ o Osijeku. Proizvodnja noževa bila je isprepletena s proizvodnjom saračkog obrta koji je izrađivao korice za nošenje noževa oko pasa.

Navedeno je oružje bilo bogato ukrašavano, pri čemu su u tom poslu sabljari i nožari imali pomoć kujundžija. Na prisutnost njihovih obrta u sandžaku ukazuje postojanje prezimena Kujundžić.¹¹¹ Također, podatak iz 17. stoljeća svjedoči o zahtjevu da se na području Požeškog sandžaka izradi 5000 kopalja. Radi se o dugim i lakim kopljima s pojačanom drškom koja je omogućavala lakše manevriranje kopljaniku. Izrađivana su od slavonske hrastovine, a nazivana su „kostajničkim“ kopljima.¹¹² Osim oružja izrađivani su i vojni oklopi te su na području Požege 1560-ih godina zabilježena dvojica obrtnika čiji se obrt fokusirao na izradu oklopa. Na koncu, već je Evlija Čelebi u svom putopisu istaknuo postojanje velikih skladišta topova u Osijeku, a plan grada iz 1688. godine ukazuje na postojanje velikih peći korištenih za njihovu izradu. Temeljem toga, može se pretpostaviti kako se na tom prostoru nalazila ljevaonica topova, ali i proizvodnja topovskih kugli te baruta.¹¹³

Međutim, obrti metaloprerađivačke izrade te obrti proizvodnje oružja nisu bili jedine obrtničke grane koje su bile potrebne za uzdržavanje vojske. Određeni su obrti u nekim naseljima bili prezastupljeni te su imali mnogo više majstora nego što ih je bilo potrebno. Stoga je razložno pretpostaviti da su surađivali s vojskom, odnosno da su bili usmjereni prema izvozu. U tu skupinu spadaju krojači, obučari i sarači, te općenito obrađivači kože, koji su bili

¹¹⁰ F. Hafizović, 2016, str. 72-75.

¹¹¹ N. Kosanović, 1971, str. 214.

¹¹² N. Močanin, 2001b, str. 147.

¹¹³ N. Močanin, 1999, str. 177.

neophodni za opskrbljivanje vojnih trupa.¹¹⁴ Daleko je najviše bilo krojača kojih je popisom iz 1561. godine u Požegi zabilježeno čak 49, a što je velika brojka s obzirom na broj stanovništva. Njihova je proizvodnja zadovoljavala potrebe vojske, ali i velikog dijela sandžaka s obzirom na izrazito malen broj krojača u drugim dijelovima sandžaka.¹¹⁵ Tako su 1560-ih godina u Brodu djelovala dva krojača, u Đakovu četiri, a u Osijeku samo jedan.¹¹⁶ Razlog za to vjerojatno se nalazi u činjenici da su krojači izrađivali odjeću nešto veće kvalitete od one koja se mogla proizvesti u kućnoj radinosti. Zbog toga im je bila potrebna uvozna tkanina, ali i ostali materijali, koje su mogli nabavljati isključivo od veletrgovaca. Broj krojača se do kraja sedamdesetih godina 16. stoljeća drastično smanjuje te krojački obrt doživljava najveći pad broja članova. To se može pripisati većoj aktivnosti trgovaca i pojačanom uvozu skupocjenih tkanina, što ukazuje na to da lokalna proizvodnja nije mogla trpjeti konkurenciju stranih tržišta.¹¹⁷

Izradom odjevnih predmeta bavili su se i kožari koji su obrađivali i štavili životinjsku kožu, vjerojatno nabavljenu od lokalnih mesara, a koji se u Požegi prvi puta spominju već 1540-ih godina. Vjerojatno se kožarski obrt razvijao zahvaljujući potrebama drugih obrta koji su kožu koristili kao osnovni materijal, pa se tako sarački obrt pojavljuje u isto vrijeme kada i onaj kožarski. Sarač je, dakle bio obrtnik koji „izrađuje predmete od tvrde kože, kao što su konjska oprema, pojasevi, razne vrste remena, kožne torbe i slično.“¹¹⁸ Njegova je djelatnost bila važna za lokalno stanovništvo, no isto je tako bila ključna za vojsku koja je za svoje konjičke trupe zahtijevala kvalitetnu i izdržljivu opremu. Sarački se obrt nastavio razvijati, pa je Požega 1561. godine bilježila 12 sarača. Obuća se također proizvodila od kože te se njezinom obradom 1561.

¹¹⁴ F. Hafizović, 2016, str. 73.

¹¹⁵ N. Močanin, 1997a, str. 49.

¹¹⁶ N. Močanin, 2001b, str. 49.

¹¹⁷ Isto, str. 88-93.

¹¹⁸ F. Hafizović, 2016, str. 72.

godine bavilo 19 obućara. Iste je godine zabilježeno djelovanje i jednog papučara. Njihov je broj također opao do kraja 1570-ih godina, no obućari su unatoč tome činili najrazvijeniji obrt koji se bavio obradom kože. U defteru iz 1579. godine zabilježeni su kao *cizmeci*, odnosno čizmari, za razliku od prethodnog popisa gdje takva distinkcija nije postojala, već su svi su obućari bili zabilježeni kao *haffaf*.¹¹⁹ Na koncu, od svakodnevnih predmeta valja izdvojiti i rukavice čijom se izradom bavio jedan pripadnik rukavičarskog obrta te krzna korištena kao ukras ili dodatna zaštita od hladnoće. Krznarski je obrt 1561. godine u Požegi okupljao četiri člana.

Osim toga, za uljepšavanje odjevnih predmeta, ali i konjske opreme, nastalih u navedenim obrtima bili su potrebni bogati ukrasi. Njihovom izradom bavio se obrt kazaza kojih je u Požegi 1560-ih godina bilo dvoje. Brojni su obrtnici također izrađivali prostirke od različitih vrsta materijala, a među čestim su se proizvodima našle tkanine i prostirke od kozje abe, to jest kostrijeti. Oštra je kozja dlaka služila za izradu grubog seljačkog sukna od kojeg se zatim proizvodila odjeća, ali i prostirke koje su se stavljale ispod konjskog sedla.¹²⁰ Obradom dlake su se u Požegi 1560-ih godina bavili dvojica kečedžija, iliti mutabdžija. Sličnom vrstom obrta bavio se i jedan *muytafi*, obrtnik koji je izrađivao grube platnene pokrivače od životinjske dlake, no nije specificirano kakvom se vrstom dlake točno koristio. Prostirke su se proizvodile i od slame te je takva vrsta obrta imala dva člana. Na kraju, u Požegi je 1579. godine postojao i proizvođač ćilima, odnosno vunениh prostirača ili prekrivača, čiji je rad bio usko vezan uz obrte pucara, zaduženih za razrjeđivanje i razmrsivanje zgrudane vune.¹²¹

Kraj 16. stoljeća sa sobom je donio razvoj prijevoznitva, a što je utjecalo na razvitak kolarskog obrta. Kolari, ili drugim riječima arabadžije, izrađivali su dijelove potrebne za izradu

¹¹⁹ F. Hafizović, 2016, str. 74.

¹²⁰ Aba. <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=25> (pristupljeno 2. 5. 2023).

¹²¹ F. Hafizović, 2016, str. 74-75.

kola koje su zatim spajali u funkcionalne cjeline. Kolarski je obrt bio relativno dobro raširen diljem cijelog sandžaka, kako u gradovima, tako i u selima, te ih je u drugoj polovici 16. stoljeća najviše djelovalo u Osijeku, poglavito nakon izgradnje mosta.¹²² Od specifičnih obrta u Požegi potrebno je istaknuti djelovanje jednog mudželida ili knjigovesca te graditelja glazbala. Njihovi su obrti bili vezani isključivo uz gradska središta, baš kao i obrti zlatara koji se u Požegi pojavljuju 1570-ih godina, a koji su se bavili izradom nakita i predmeta od uvezenog zlata i srebra.¹²³ Vjerojatno u isto vrijeme zlatarski obrt počinje djelovati i u Osijeku, gdje bogata nalazišta svakodnevnog nakita ukazuju na postojanje lokalne proizvodnje.¹²⁴ Njihov se obrt u 17. stoljeću vjerojatno nastavio razvijati zbog prestiža samog zanimanja, tako da je u tom razdoblju u Osijeku djelovalo nekoliko zlatara.¹²⁵

Kao zanimljiv dodatak obrtničkoj raznolikosti sandžaka mogu se dodati i lule pronađene na području osječke tvrđe, među kojima se nalazi skupina nedovršenih i neuspjelih lula. Upravo ti nedovršeni primjerci ukazuju na postojanje lokalne radionice, premda o tome nema detaljnijih pisanih podataka.¹²⁶ Osim toga, u Osijeku su 1579. godine djelovali jedan vrtlar te trojica sapundžija.¹²⁷ Djelovanje navedenih obrta, zajedno uz obrte prehrambene namjene, ukazuje na to da se u drugoj polovici 16. stoljeća Požeški sandžak počeo razvijati i u kulturnom i u gospodarskom smislu. Valja spomenuti da su u kadiluku Požega te kadiluku Osijek postojale i svjećare, obrti koji su se bavili proizvodnjom svijeća, a čiji su prihodi zabilježeni u samom defteru. Porastom stanovništva grada Požege, zbog pojačane potražnje u osobnim kućama te javnim ustanovama poput džamija, povećala se i proizvodnja svijeća.¹²⁸ Ipak, s obzirom na to

¹²² N. Močanin, 1997b, str. 51.

¹²³ N. Močanin, 2001b, str. 88.

¹²⁴ M. Radić, 2015, str. 21.

¹²⁵ N. Močanin, 1997b, str. 52.

¹²⁶ M. Radić, 2015, str. 14.

¹²⁷ Popis sandžaka Požega 1579. godine, 2001, str. 233-236.

¹²⁸ N. Močanin, 1999, str. 147.

da se ta proizvodnja nalazila u rukama države, o njihovu radu nema detaljnijih podataka.¹²⁹ Međutim, ono što se može istaknuti jest postojanje zakona koji utvrđuje dužnost prodaje pčelinjeg voska voskaru pojedinog sela, po cijeni koja je utvrđena od strane države. Prodaja voska drugim osobama bila je zabranjena.¹³⁰

Na koncu, kao što je već naglašeno, obrtnici Požeškog sandžaka djelovali su u društvenom i kulturnom životu sandžaka. Neki su od njih imali privatno vlasništvo nad zemljom, to jest bili su posjednici mulkovnih zemljišta, poput Hasana čizmedžije te Ramadana koji je bio krojač.¹³¹ U određenim su slučajevima gradili mesidže, što je dokaz njihove ekonomske snage koja im je dopuštala podizanje novih objekata na prostoru sandžaka.¹³² Koliko je samo obrtništvo za vrijeme osmanske vladavine bilo razvijeno svjedoči i komorski popis iz 1702. godine izvršen od strane austrijskih vlasti prema kojemu su u gradu Požegi djelovala 82 obrtnika različitih vrsta djelatnosti.¹³³ Ti su se obrti zasigurno zadržali još iz razdoblja turske vlasti te su bili nastavak bogate zanatske djelatnosti. Među njima se može istaknuti djelovanje osam zlatara te velikog broja krznara, krojača i obućara. U konačnici, pojedini od navedenih obrta postali su nasljedni te je njihovo prenošenje utjecalo na konstrukciju obiteljskih prezimena, poput *Hamamdžizade*. Isto tako, djelovanje esnafa u Požegi odrazilo se na pojavu prezimena *Ćurćibašić* i *Kujundžibašić*, vezanima uz krznarski i zlatarski esnaf koji su djelovali u 17. stoljeću.¹³⁴

¹²⁹ F. Hafizović, 2016, str. 25.

¹³⁰ Popis sandžaka Požega 1579. godine, 2001, str. 23.

¹³¹ F. Hafizović, 2016, str. 139.

¹³² Isto, str. 47.

¹³³ Isto, str. 75.

¹³⁴ N. Močanin, 2001b, str. 89.

Tablica 1. Broj obrtnika u kasabama Požega, Osijek, Slavonski Brod i Valpovo 1579. godine. Odnosi se na osobe uz čije je ime naznačeno zanimanje, ne uključujući prezimena nastala na temelju zanimanja. (prema Popis sandžaka Požega, 2001, str. 25-37; 104-107; 233-237; 327-328.)

OBRRTNIK	POŽEGA	OSIJEK	SLAVONSKI BROD	VALPOVO
Slastičar*	16	2	1	/
Mesar	5	3	1	/
Pekar	2	/	/	/
Kuhar	1	/	/	/
Bakal	1	5	/	/
Mlinar	1	/	/	/
Handžija	1	/	/	/
Gostioničar**	2	1	/	/
Kramar (staretinar, eskindžija)	8	/	/	/
Vratar	/	1	/	/
Kočijaš	/	1	/	/
Lađar	/	6	/	/
Poslužitelj	2	2	/	/
Hamamdžija	2	/	/	/
Maser	2	/	/	/
Bojadžija	1	/	/	/
Sudski pozivač	1	1	/	/
Sudski službenik	3	/	/	/
Telal (izvikivač)	4	1	/	/
Pisar (katib)	1	1	2	/
Trubač	1	/	/	/
Brijač	6	3	1	/
Travar	2	/	/	/
Zidar	6	/	3	/
Klesar	/	2	/	/
Stolar	6	6	/	/
Tesar	6	/	/	2
Kolar (arabadžija)	1	16	/	/
Kovač	6	2	3	/
Potkivač	3	2	/	/
Kalajdžija	5	1	1	/
Bravar	1	1	/	/
Sabljar	4	1	/	/
Oštrač	/	3	/	/
Izrađivač oklopa	1	/	/	/
Sedlar (samardžija)	9	/	1	/
Krojač	22	6	6	2
Kožar (tabak, štavljač, sagračija)	9	2	/	/

Sarač	9	2	2	/
Krznar	4	4	/	1
Čizmar	12	/	3	/
Papučar	1	/	/	/
Kečedžija (mutabdžija)	6	/	2	/
Proizvođač ćilima	1	2	/	/
Proizvođač ukrasa (kazaz, pozamanterist)	/	2	/	/
Pucar vune	1	2	1	/
Izrađivač sagova	1	/	/	/
Knjigovezac	1	/	/	/
Izrađivač žlica	/	1	/	/
Vrtlar	/	1	/	/
Sapundžija	/	3	/	/

Napomena: / (nepoznati podaci).

* U slučaju kasabe Požega i Slavonski Brod uključuje i jednog obrtnika koji proizvodi halve, halvadžiju.

** Navedeni se gostioničari, Marko i Stipan, mogu smatrati i svratištarima. (N. Močanin, 1997, str. 402-403.)

4. Trgovina u sandžaku

Prostor Požeškog sandžaka i prije pada pod osmansku vlast imao je razvijenu trgovačku djelatnost. Općenito su se trgovinom kao gradskom formom privrede bavili stanovnici gradova, dok su veća naselja sandžaka bila sjedišta trgovačke aktivnosti.¹³⁵ Osmanska je vlast sa sobom donijela značajno povećanje prometa i poslovanja te su sami gradovi stoga doživjeli trgovački procvat.¹³⁶ Ipak, podaci o trgovini, kao i oni o obrtu, ograničeni su na podatke poznate iz kanun-nama¹³⁷, podatke o carinama te mjestimične opaske putopisaca. S druge su strane podaci o prodaji nekretnina i zemljišta u potpunosti nepoznati, zbog čega se neće elaborirati.¹³⁸ Prvi znak da se unutar sandžaka događala trgovačka djelatnost vidljiv je promicanjem grada Požege u

¹³⁵ F. Hafizović, 2016, str. 106.

¹³⁶ N. Močanin, 1999, str. 141.

¹³⁷ Kanun-nama je zakonik, skup svjetovnih zakona Osmanskog Carstva. (M. Pavić, 2014, str. 369).

¹³⁸ N. Močanin, 2001b, str. 74-75.

kasabu. Prema Moačaninu, da bi se određeno naselje nazivalo gradom ono mora imati džamiju, pazarni dan te većinski muslimansko stanovništvo, čime se poziva na „bosansku podjelu“¹³⁹ Handžića i Šabanovića koji su upravo ove funkcionalne elemente istaknuli kao najznačajnije. Međutim, s obzirom na to da je područje Slavonije imalo gradove i prije osmanske vlasti, kriterij za postizanje naziva kasabe ili šehera bila je naseljenost muslimanskog stanovništva, u najvećoj mjeri trgovaca i obrtnika.¹⁴⁰ Za taj je korak bilo potrebno da sam grad ima točno određen pazarni dan, a što znači da se u gradu odvijala trgovačka aktivnost već sredinom 16. stoljeća.¹⁴¹

Požestina je u tom razdoblju imala nekoliko snažnijih mjesta trgovinske razmjene, poput Kaptola, Kutjeva i Velike te nekoliko manjih trgovišta kao što su Stražeman, Vetovo i Gradište.¹⁴² Osim toga, značajna trgovačka aktivnost odvijala se i na području Broda te Osijeka. Pojedina su naselja, poput sela Trgovište u nahiji Orljavska samim svojim nazivom sugerirala razvijenu trgovačku djelatnost u vidu tjednog pazarnog dana te vašara koji se održavao nekoliko puta godišnje.¹⁴³ Osim Požeštine i ostali su kadiluci imali naselja u kojima su postojali određeni tjedni pazarni dani te u kojima su se održavali godišnji sajmovi, premda je njihova trgovačka djelatnost bila značajna samo na lokalnoj razini.¹⁴⁴ Pored toga, u Požegi su se nalazili i brojni dućani koji su bili značajan element trgovačke djelatnosti sandžaka. Primjerice, Mehmed-paša Jahjapašić u svom je vlasništvu na području Požege imao 75 dućana, od kojih je njih 15 postojalo prije osmanske vlasti, jer se ističe da su stari ruševni dućani u jednom trenutku

¹³⁹ „Bosanska podjela“ odnosi se na određivanje statusa grada. Polazi od funkcionalnih kriterija prema kojima se gradom mogu smatrati naselja koja imaju barem jednu džamiju, trg ili pazarni dan te u kojima se većina stanovnika bavi neagrarnim aktivnostima. (N. Moačanin, 2001b, 64).

¹⁴⁰ N. Moačanin, 2001b, str. 64.

¹⁴¹ F. Hafizović, 2016, str. 17.

¹⁴² A. Vlašić, 2019, str. 131.

¹⁴³ F. Hafizović, 2016, str. 165.

¹⁴⁴ Isto, str. 26.

obnovljeni. Jahjapašić je već 1545. godine na mjestu bivšeg trga podigao značajan broj dućana koji su omogućavali trgovačku aktivnost požeških obrtnika i trgovaca. Sami su dućani davani u najam te od 1560. godine služe kao dio prihoda za održavanje građevina koje je paša dao izgraditi u Beogradu. Njihov je broj 1579. godine porastao na 92 dućana.¹⁴⁵

Pored navedenih, vakuf Gazi Husrev-bega u Požegi imao je 12, vakuf Hadži Ahmeda sedam, a vakuf Katiba Mustafe šest dućana, dok je onaj Sulejman-kapetana u kasabi Dubočac imao 25 dućana. Dobra tih dućana bila su namijenjena održavanju džamije u istoj kasabi. Uz navedene, u Požegi su postojali i dućani koji nisu bili dio vakufa, već su se nalazili u privatnom vlasništvu. Ostala naselja sandžaka imala su veće ili manje vakufe, no nema podataka o tome da su u njima postojali aktivni dućani. Uzimajući u obzir to da se broj dućana mijenjao ovisno o razdoblju, pri čemu njihov broj nije bio isti u svakom defteru, teško je odrediti točan broj aktivnih dućana. Unatoč tome, jasno je da je trgovačka i zanatska aktivnost cvjetala te da je požeška čaršija bila izuzetno razvijena.¹⁴⁶

Trgovinom su se bavili građani, obrtnici te sitni trgovci, ali često i derviši koji su bili uključeni u trgovačku aktivnost.¹⁴⁷ Njihov se broj postupno povećavao te se tako u drugoj polovici 16. stoljeća sve veći broj stanovnika počeo okretati prema obrtništvu i trgovini. To pokazuje i požeška kanun-nama iz 1579. u kojoj se navodi da su posljedica toga manji porezni prihodi.¹⁴⁸ U Požegi je šezdesetih godina 16. stoljeća stoga djelovalo 13, a prema popisu iz 1579. godine 26 trgovaca.¹⁴⁹ Za Osijek je ponešto teže ocijeniti koliko je točno trgovaca bilo aktivno u ovom razdoblju, no kada se u obzir uzmu sami navedeni trgovci, hodže te pripadnici

¹⁴⁵ F. Hafizović, 2016, str. 141.

¹⁴⁶ Isto, str. 142.

¹⁴⁷ N. Močanin, 2001b, str. 108.

¹⁴⁸ N. Močanin, 1997a, str. 57.

¹⁴⁹ F. Hafizović, 2016, str. 73-74.

askera, vjerojatno je njihov ukupan broj prelazio trideset.¹⁵⁰ Kada je riječ o samom askeru, oni su kao element „građanske milicije“ svoj položaj popravljali sitnom trgovinom.¹⁵¹ Takva je situacija vidljiva i u Požeškom sandžaku koji je kao granično područje imao velik broj posadnika te čuvara puteva i mostova. Oni višeg ranga poput zapovjednika bavili su se trgovinom na veliko, dok su obični vojnici držali dućane, bavili se manjom trgovinom ili bili obrtnici.¹⁵²

Slijedom toga, šezdesetih godina 16. stoljeća u Požegi su 64 zapovjednika bili trgovci, dok je njih 22 ušlo u rang veletrgovaca. Upravo je naslov baša, počasni janjičarski naslov koji su nosili pojedini obrtnici i trgovci u navedenom razdoblju, svjedočio o značajnom udjelu vojnika u obrtničkim i trgovačkim zanimanjima. Povećanje njihova broja negativno je utjecalo na krojački obrt grada Požege. Naime, s obzirom na to da je tkanina činila najveći dio uvezene robe, potreba za lokalnim krojačima i lokalnom proizvodnjom naglo je pala. Sukladno tome, prodor vojničkog staleža u trgovinu i obrtništvo smanjio je broj civila u navedenim zanimanjima, zahvaljujući kapitalu koji je askeru omogućavao lakši ulazak u svijet trgovine.¹⁵³ Veletrgovci su u defterima zabilježeni pod različitim imenima, od oznaka *tacit* ili *tuccar*, pa sve do hadžija i hodža. Hodžu se smatra trgovcem, osim u slučajevima kada je točno naznačeno da se radi o vjerskom službeniku. Upravo se hodže javljaju kao trgovci u slučaju ostavštine trojice Požežana u Dubrovniku 1593. godine.¹⁵⁴ Valja naglasiti da mnogi trgovci nisu kao takvi bili zabilježeni u samim defterima, ili ukoliko jesu, bili su označeni tek rijetkim oznakama poput *renceb* ili *ciftci*. Ti su nazivi označavali trgovačkog posrednika koji, velikim dijelom, nije specijaliziran niti ima dućan, već robu izlaže i prodaje na klupi na trgu. Takvi trgovci nisu

¹⁵⁰ N. Močanin, 1997b, str. 52.

¹⁵¹ N. Močanin, 1999, str. 57.

¹⁵² Isto, str. 173.

¹⁵³ Isto, str. 95.

¹⁵⁴ N. Močanin, 2001b, str. 90.

uvijek bili pravilno popisani zbog čestog mijenjanja zanimanja ili istodobnog bavljenja s više njih, što u konačnici dodatno komplicira i otežava proučavanje trgovačke aktivnosti.¹⁵⁵

Nadalje, valja istaknuti i činjenicu da je 1620-ih godina u Bosanskom ejaletu došlo do povećanja obaveza za građane i seljake. Posljedično su esnafi počeli zatvarati svoja vrata novopridošlicama, a što je dovelo do pojačanih migracija preko Save, u Požeški sandžak.¹⁵⁶ Sukladno tome, velik se broj trgovaca naselio poglavito u okolici Požege, a nešto manje oko Osijeka, čime su pridonijeli trgovačkoj razmjeni, povezanosti s Bosnom te lokalnim religijskim mijenama. Močanin ističe kako je veća vjerojatnost da su se trgovinom bavili kršćani, i to na lokalnoj razini, koristeći se dućanima u kojima su prodavali proizvode obrtničke izrade. Tome u prilog ide i lokacija naseljavanja kršćanskih trgovaca i obrtnika oko glavnog trga u Požegi.¹⁵⁷ Upravo je kršćanska mahala trgovaca i obrtnika doživjela vrhunac tijekom 17. stoljeća, za što su bili značajni i franjevci koji su omogućavali široke privilegije požeškim kršćanima. Točnije, imali su veću slobodu u vjerskim pitanjima te nošenju oružja, no ono što je značajno jest da su trgovačke obitelji u posebnim slučajevima mogle formirati sud koji se bavio unutarnjim pitanjima zajednice. Tih tridesetak obitelji imalo je i nekretnine u blizini grada čija je vrijednost sugerirala bogatu trgovačku djelatnost požeških trgovaca.¹⁵⁸ Same su kršćanske trgovačke obitelji bile dosta imućne te su se pred kraj osmanske vladavine vjerojatno nalazile na čelu esnafa, svojim bogatstvom podupirući osnutak požeške gimnazije.¹⁵⁹ Vrlo je izgledno da su te povlastice ostavština dubrovačkih kolonija te njihovih nekadašnjih pripadnika koji su imali posebne privilegije zahvaljujući vazalnom odnosu Republike s Carstvom. Međutim, to je tek

¹⁵⁵ N. Močanin, 2009, str. 272.

¹⁵⁶ N. Močanin, 2001b, str. 98.

¹⁵⁷ N. Močanin, 1997a, str. 43.

¹⁵⁸ N. Močanin, 1999, str. 146.

¹⁵⁹ N. Močanin, 1997a, str. 94.

jedna od mogućnosti koja ne daje konkretno objašnjenje uspona kršćanskih trgovaca.¹⁶⁰ O samim beneficijama požeškog kršćanskog stanovništva nema sačuvanih pisanih dokumenata te se o njihovu podrijetlu može samo nagađati.

4.1. Prometni pravci i trgovačka povezanost požeških trgovaca

Spomenute su dubrovačke kolonije i njihove lokacije indikator ruta koje su povezivale Dubrovačku Republiku s trgovačkim mjestima u Ugarskoj, posebice s Budimom i Temišvarom. Trgovci su koristili dvije ključne rute koje su bile važne za Požeški sandžaka, od kojih se jedna odnosi na cestovni pravac Beograd – Budim, a druga na pravac Beograd – Pešta koji je išao preko Osijeka. Njihova povezanost djelovala je i na razvoj toponima *Dubrovački put*. Prema Mažuranu, taj je put bio glavni put koji je povezivao Požegu i Brod te je kao takav bio pravac kojim je najčešće pristizala roba iz Dubrovnika.¹⁶¹ Sam se *Dubrovački put* ili *Dubrovačka cesta* može smatrati ogrankom ceste *Orta Kol*, takozvanim središnjim kolom, cestom koja je povezivala Beograd i Istanbul.¹⁶² Upravo je ta cesta bila dominantna ruta jugoistočne Europe, kojoj je u tom pogledu donekle konkurirao Dunav.¹⁶³ Dubrovačka trgovačka povezanost s Ugarskom započela je već po osvajanju Beograda, a povlastice koje su Dubrovčani kao vazali Osmanskog Carstva imali, pomagale su im ne samo u trgovanju, već i u širenju kršćanstva jer su u svojim kolonijama podizali kapelice i postavljali svećenike.¹⁶⁴

Međutim, Požega nije bila jedino naselje u kojemu su Dubrovčani unutar sandžaka imali svoju koloniju. Mažuran pretpostavlja da je dubrovačka kolonija u Osijeku osnovana na prijelazu iz 16. u 17. stoljeće zbog gradnje mosta koji je privukao veći broj Dubrovčana.¹⁶⁵ Do

¹⁶⁰ N. Moačanin, 2001a, str. 82.

¹⁶¹ I. Mažuran, 1977, str. 186.

¹⁶² J. Howell, 2017, str. 36.

¹⁶³ S. Faroqhi, 1982, str. 524.

¹⁶⁴ A. Molnar, 2021, str. 91.

¹⁶⁵ I. Mažuran, 1974, str. 12.

njezina ukidanja došlo je početkom rata 1683. godine ili neposredno prije njega, s prvim naznakama opasnosti i sukoba.¹⁶⁶ Upravo su lokacije dubrovačkih kolonija te njihova povezanost bili izrazito značajni sredinom 16. stoljeća kada se velik dio trgovine odvijao preko Bosne prema Dalmaciji i Dubrovniku.¹⁶⁷ Sukladno tome, nekoliko zapisa ukazuje na djelovanje požeških trgovaca u Dubrovniku, poput zapisa o trgovačkom dugu koji je *mercator Posegae* Radiča Dragičević 1553. godine napravio kod Dubrovčana.¹⁶⁸ No, valja istaknuti i ferman iz 1592. godine upućen požeškom kadiji te sandžakbegu kojim sultan razrješuje pitanje ostavštine trojice požeških trgovaca koji su umrli u Dubrovniku.¹⁶⁹ Požeški su trgovci, između ostaloga, djelovali i u Mletačkoj Republici u koju je velik broj stanovnika Požeštine migrirao između 1422. i 1576. godine, s najvećim valom početkom 16. stoljeća.¹⁷⁰ Njihovo se djelovanje nastavilo i u 17. stoljeću te je zabilježeno u pismima splitskog trgovačkog posrednika Marka Kavanjina koji je trgovao s požeškim trgovcima Marinom i Šimunom Stipanovićem.¹⁷¹

Osim navedenoga, postojali su i drugi smjerovi trgovine koji su prolazili kroz Požeški sandžak. Primjerice, defter iz 1579. godine svjedoči podizanju mesdžida u Brodu od strane Tuzdže Balija, trgovca solju. Taj podatak ukazuje ne samo na društvenu angažiranost trgovaca, već i na razvijenu trgovinu solju koja je imala svoje pravce kroz Požeški sandžak. Sam je Tuzdžu Bali jedan od trgovaca koji je 1565. godine poslao žalbu brodskom kadiji na dažbine prilikom dovoza soli u Brod. Na temelju tog zapisa moguće je pratiti pravce trgovine od Rumunjske, točnije tvrđave Lipova, gdje su postojali veliki rudnici soli. Trgovci su kopnom preko Zrenjanina, grada u današnjoj Srbiji, a zatim i vodenim putem dobavljali sol sve do Broda

¹⁶⁶ I. Mažuran, 1960, str. 133.

¹⁶⁷ I. Karaman, 1997, str. 11.

¹⁶⁸ N. Močanin, 1997a, str. 42.

¹⁶⁹ F. Hafizović, 2016, str. 124.

¹⁷⁰ L. Čoralčić, 2003, str. 99.

¹⁷¹ Č. Čičin-Šain, 1959, str. 169.

gdje su je u konačnici i prodavali. S obzirom na činjenicu da su tijekom cijelog puta plaćali brojne carine i takse, od sultana su tražili njihovo ukidanje, što im je sultan i omogućio.¹⁷²

Određene su trgovačke veze bile održavane i s Ugarskom te hrvatskim prostorima koji su se nalazili pod Habsburškom Monarhijom i Mletačkom Republikom. Sukladno tome, već je sredinom 16. stoljeća postojao protok robe iz Osijeka i prema Osijeku s područja mletačke Dalmacije, najvjerojatnije pod djelovanjem lokalnih trgovaca.¹⁷³ Isto tako, barem dio robe proizvedene u Požeškom sandžaku završavao je u Ugarskoj i ostatku Europe, upravo zbog toga što je Ugarska bila poveznica između istoka i zapada koja je omogućavala protok robe u oba smjera.¹⁷⁴ Na primjer, stoka uzgajana u istočnom Srijemu dolazila je do Ugarske preko Požeškog sandžaka, dok je roba proizvedena ili roba kojom se trgovalo u sandžaku našla svoj put prema mađarskim gradovima. Među njima se mogu istaknuti Ostrogon, Budim, Pešta, Mohač i Stolni Biograd koji su u drugoj polovici 16. stoljeća bili važni trgovački gradovi.¹⁷⁵ S druge su strane slavonski staleži u travnju 1528. godine na temelju zaključaka sabora u Križevcima zabranili izvoz i trgovanje s dijelovima Slavonije koji su bili osvojeni od strane Osmanlija, naročito ono putem rijeka Save i Drave. Takvo stanje sugerira da je postojala određena trgovačka veza sandžaka s dijelovima Hrvatsko-Ugarskog Kraljevstva.¹⁷⁶

U tom je kontekstu ključnu ulogu igrao Osijek koji je svoj tranzitni i trgovački značaj dobio zahvaljujući geografskom smještaju. Njegova je gospodarska i trgovačka uloga ovisila isključivo o spontanom razvitku koji je bio potaknut položajem na sjecištu puteva te na rijeci Dravi.¹⁷⁷ Slijedom toga, Osijek je bio povezaniji s ostalim trgovačkim i komunikacijskim

¹⁷² F. Hafizović, 2016, str. 166.

¹⁷³ N. Močanin, 1997b, str. 51.

¹⁷⁴ M. Pearsall, 2000, str. 25.

¹⁷⁵ B. Özguven, 2010, str. 5.

¹⁷⁶ I. Mažuran, 1960, str. 58.

¹⁷⁷ N. Močanin, 1999, str. 154.

središtima uz Dunav nego s Požegom, jer je upravo područje istočnih kadiluka, uključujući osječki, bilo prometno dostupnije od središta sandžaka. Za to je izrazito bio značajan most preko rijeke Drave koji je, prema Mažuranu, bio najveći prijelaz iz Mađarske prema Srbiji te ostalim dijelovima Carstva.¹⁷⁸ Taj je most bio izgrađen od čvrsta hrastova drveta te se na njegovoj sredini nalazila gradska posada koja od trgovaca naplaćivala badž. Mostom su istovremeno mogla prijeći dvojna kola, što znači da je trgovina iz Osijeka u Dardu i obrnuto mogla teći neometano.¹⁷⁹ Međutim, valja imati na umu da most nije nužno doveo do naglog uspona trgovine u Osijeku odmah po izgradnji, već da je snažna trgovačka djelatnost postojala i prije njega te da ju je most tek unaprijedio.¹⁸⁰ Osijek je i za vrijeme rata za oslobođenje Slavonije zadržao svoj trgovački značaj, a što je naznačeno u putopisima pisaca poput Christophora Boethioa i Nicola Bereganija koji su 1686. te 1690. godine zabilježili da je Osijek imao 500, odnosno 800 trgovina, ali i vašarište te konačište.¹⁸¹ Na koncu, valja napomenuti da su i unutar sandžaka postojali razvijeni pravci naznačeni u defterima te da su sva važnija naselja sandžaka bila povezana javnim putevima. Požega je bila povezana s Brodom i Kaptolom od kojega se cesta nastavljala sjeverno prema Orahovici. Put od Broda išao je u smjeru Ivankova prema zapadu, dok je cesta od Đakova vodila prema Valpovu i Osijeku, a zatim u smjeru Vukovara. Osim toga, Moaćanin je pretpostavio postojanje komunikacijskih pravaca koji bi povezivali Požeški sandžak sa susjednim sandžacima, no iako su ti pravci vjerojatno bili aktivni, ipak nisu potvrđeni u dokumentima.¹⁸²

Sukladno navedenim trgovačkim pravcima, jasno je da su unutar sandžaka postojala brojna konačišta, poglavito hanovi i karavansaraji koji su mogli ugostiti brojne trgovce. Premda

¹⁷⁸ I. Mažuran, 1960, str. 88.

¹⁷⁹ E. Čelebi, 1973, str. 373.

¹⁸⁰ N. Moaćanin, 1999, str. 168.

¹⁸¹ I. Mažuran, 1960, str. 100.

¹⁸² N. Moaćanin, 2001, str. 190.

se često koriste kao sinonimi za putnička prenoćišta, trgovačku robu te konje, han i karavansaraj imaju donekle različita značenja. Naime, u hanu je putnik, za određeni iznos, dobivao hranu i ogrijev, dok karavansaraj nije nudio takve usluge, već se za njih putnik morao pobrinuti samostalno.¹⁸³ Tako su se u pojedinim naseljima sandžaka nalazili i jedno i drugo, dok su neka naselja imala samo han ili samo karavansaraj. Varoš grada Osijeka, uz nekoliko džamija i medresa¹⁸⁴, krasilo je i šest trgovačkih hanova te jedan karavansaraj. Izvan varoši smjestio se drveni karavansaraj, a koji je kao takav predstavljao jedini objekt takve vrste u okolici Osijeka. Valja naglasiti da su i pojedinci, koje Čelebi naziva mjesnim prvacima i velikašima, otvarali svoje domove za putnike i trgovce te im dopuštali da u njima borave i do nekoliko dana.¹⁸⁵ Takav podatak sugerira postojanje privatnih gostionica i prenoćišta koja su se razvila kao posljedica velikog priljeva stranaca u grad. Karavansaraji su postojali u Voćinu, ili točnije Šaregradu, selu Dalj u nahiji Erdud te u Đakovu gdje je jedan od stanovnika pod imenom Memi naznačen kao *karban-saray*.¹⁸⁶ Karavansaraji Požege i okolice najčešće su se nalazili u sklopu vakufa istaknutih pojedinaca kao što su bili Gazi Husrev-beg te Mehmed-beg Jahjapašić. Upravo je Husrev-begov karavansaraj bio jedan od najmanje 5 objekata koji su služili za smještaj putnika i trgovaca, a koji su funkcionirali od utemeljenja turske vlasti u Požegi.¹⁸⁷ Na koncu, neka su naselja imala i više karavansaraja, poput Valpova koje se nakon 1579. godine razvilo u veliko naselje, vjerojatno zbog aktivnosti dvadeset dućana. Uz navedeno, u naselju su djelovala i dva hana.¹⁸⁸ Sukladno tome, jasno je da su se prenoćišta na području sandžaka

¹⁸³ S. Traljić, 1962, str. 344.

¹⁸⁴ Medresa je viša ustanova islamskog obrazovanja, stupanj koji se pohađa nakon završetka mekteba. (M. Pavić, 2014, str. 370).

¹⁸⁵ E. Čelebi, 1973, str. 369.

¹⁸⁶ F. Hafizović, 2016, str. 167.

¹⁸⁷ N. Močanin, 1999, str. 146.

¹⁸⁸ F. Hafizović, 2016, str. 173.

nalazila u naseljima koja su imala velik priljev putnika. Najvećim se dijelom radi o velikim i razvijenim naseljima ili pak o onima u kojima su se održavali tjedni te godišnji sajmovi.

4.2. Trošarine i roba

Kada je riječ o samoj robi i proizvodima kojima se trgovalo, podaci su ograničeni na ono što donosi kanun-nama, odnosno na podatke o tržnoj trošarini te cijenama koje su se plaćale za prodaju i transport određenih dobara. Požeškom je kanun-namom iz 1579. godine bilo uređeno pitanje carina i trošarina za svu robu koja se prodavala na sajmovima i trgovima, a u što su spadali proizvodi domaće proizvodnje te trgovačka roba. Trošarine su varirale ovisno o vrsti proizvoda, a najveći se dio njih odnosio na trgovinu stokom i proizvode dovezene na trg uz pomoć konjskog ili kolskog tovara. Dakle, radi se o badžu ili baždarini kao kopnenoj carini koja se naplaćivala u gradovima ili selima, no samo ako se prijevoz robe obavljao kopnenim putem. U najvećoj se mjeri badž odnosio na uvoznju robu.¹⁸⁹ Sukladno tome, trgovina se u Požegi odvijala u neposrednoj blizini gradskih vrata kako bi roba bila što dostupnija te kako bi naplaćivanje badža bilo jednostavnije. Potrebno je istaknuti da kanun-nama ne nudi podatke o metalnim proizvodima i tkaninama jer se najveći dio trgovine tim dobrima odvijao vodenim putem.¹⁹⁰ Dio uvezenih tkanina, dakle dolazio je do sandžaka najprije morskim putem, da bi zatim karavanama roba bila prevezena do Požege. Tako je Požega bila opskrbljena kvalitetnom i skupocjenom talijanskom tkaninom i odjećom, u najvećoj mjeri mletačke proizvodnje. Sukladno tome, u većim su se gradovima sandžaka nalazili svilari koji su trgovali svilom i svilenim tkaninama. No, među njima nije postojala suradnja te je zbog međusobne konkurencije broj svilara na jednom mjestu bio ograničen.¹⁹¹ U toj su trgovini luksuznim tkaninama dakako sudjelovali i već spomenuti dubrovački trgovci. Od luksuznih dobara uvozili su se i ostali

¹⁸⁹ N. Močanin, 1997b, str. 49.

¹⁹⁰ N. Močanin, 2001b, str. 76.

¹⁹¹ Isto, str. 88-93.

ukrasni te svakodnevni predmeti koji su iz okolnih sandžaka dolazili u požeški, premda veletrgovina luksuznom robom nije naznačena u kanun-nami. Među njima se mogu istaknuti tanjuri ugarske izrade koji su na područje sandžaka stizali vjerojatno početkom 17. stoljeća.¹⁹² Na takvu vrstu robe koja se uvozila i izvozila iz drugih ejaleta plaćala se carina prema cijeni i vrijednosti same robe (*ad valorem*). Trgovanje starim, rabljenim predmetima različite uporabe vršili su kramari ili staretinari koji su imali predstavnike u samoj Požegi.¹⁹³

Također, trgovina stokom je bila izrazito razvijena te je mogla biti lokalnog karaktera, pri čemu se stoka prodavala na sajmovima ili u dućanima, no moglo se raditi i o trgovini na veliko ukoliko se trgovalo izvan radijusa od 25 km od mjesta stanovanja trgovca.¹⁹⁴ Međutim, trgovina stokom ipak nije bila u tolikoj mjeri razvijena među rajom, upravo zbog malenog broja volova i konja za obradu zemlje koji su se nalazi u njihovu vlasništvu. Dakle, primat nad trgovinom krupne stoke preuzeli su viši slojevi koji su je iskorištavali za izvoz, ali i za razvoj kožarskog obrta.¹⁹⁵ Većinom se uzgajala uz gradove okružene pašnjacima, a njezin je uzgoj bio unovčen prodajom usoljene govedine vojsci.¹⁹⁶ Kada je riječ o trošarini na stoku, ukoliko je osoba kupovala ovcu ili govedo za vlastite potrebe, trošarina se nije plaćala, dok su trgovci ili mesari za njih plaćali određenu svotu navedenu u Tablici 2, a koja je ovisila o vrsti stoke.¹⁹⁷

S obzirom na to da se trgovalo stokom, jasno je da je postojala i trgovina svinjama, pri čemu se broj uzgojenih svinja povećavao svakim popisom. Defter iz 1579. godine pokazuje da je većina kršćanskih sela uzgajala više od 5 svinja po domaćinstvu godišnje, što je bilo i više nego dovoljno za zadovoljavanje vlastitih potreba. Uzgoj je svinja bio nešto jači oko Požege i

¹⁹² M. Radić, 2015, str. 12-14.

¹⁹³ F. Hafizović, 2016, str. 75.

¹⁹⁴ N. Močanin, 1999, str. 173.

¹⁹⁵ N. Močanin, 1997a, str. 62.

¹⁹⁶ N. Močanin, 2001b, str. 51.

¹⁹⁷ Popis sandžaka Požega 1579. godine, 2001, str. 21.

Dakova, a njima se najčešće trgovalo na lokalnoj razini, premda Moaćanin ističe kako su se svinje izvozile i rijekom Dravom.¹⁹⁸ Svinjogojstvom su se u prvom redu bavili kršćani, a bogata šumska područja Požeštine pogodovala su njegovu razvoju. Plodovi hrasta kojemu su stanovnici sandžaka imali puni pristup uvelike su smanjivali cijenu uzgoja svinja.¹⁹⁹ Ipak, valja naglasiti da je tek manji dio stanovnika unovčio uzgoj svinja zbog toga što nije bilo velikih kupaca. Naime, veći gradovi koji su morali opskrbljivati stanovništvo nabavljali su veće količine ovčetine u odnosu na svinjetinu zbog značajnog udjela muslimanskog stanovništva. Zbog toga se svinjogojstvo na selu u najvećoj mjeri svodilo na izradu suhomesnatih proizvoda namijenjenih konzumaciji unutar godine dana.²⁰⁰ S druge je pak strane proizvodnja i trgovina ovčetinom na zapadu sandžaka bila slaba, uz iznimku Broda koji je imao osrednji uzgoj, te je uvelike jačala dalje prema istoku. Glavni su razlog za to bila geografska obilježja terena čiji je manjak šuma i hrasta lužnjaka onemogućavao veći uzgoj svinja. Ta je trgovina prvenstveno bila namijenjena opskrbi gradova, no značajna je zasigurno bila i blizina te trgovačka povezanost s Beogradom preko kojeg se ovčetine mogla lakše prodati u vojne svrhe.²⁰¹ Svakako valja naglasiti da se prodaja ovčetine i svinjetine povećavala u razdobljima ratnih pohoda kada su manji proizvođači svoju stoku mogli prodavati vojsci.²⁰²

Osim stokom, na području sandžaka trgovalo se i prehrambenim proizvodima, prije svega žitaricama poput pšenice, za koju se plaćala ista trošarina kao i na ostalu hranu te određene obrtničke proizvode. Aktivna je bila i trgovina solju koja je imala vrlo visoku baždarinu, što je sol činilo jednim od najskupljih proizvoda koji se koristio za prehranu i konzervaciju mesa. Nešto jeftinije bilo je maslinovo ulje, dok je trošarina na vino varirala

¹⁹⁸ N. Moaćanin, 2005, str. 144.

¹⁹⁹ A. Vlašić, 2019, str. 133.

²⁰⁰ N. Moaćanin, 2001b, str. 45.

²⁰¹ Isto, str. 48.

²⁰² Isto, str. 48.

ovisno o smjeru trgovine, budući da se uvoz vina u grad plaćao 15 akči po bačvi, dok je izvoz po cijeni od četiri akče bio daleko jeftiniji. Isto se tako naplaćivala i preprodaja kupljenog vina, no ne i vino za vlastitu potrošnju. Sušeno su voće, grožđe ili smokve, mjereno uz pomoć mjere kantar²⁰³ i prodavač i kupac plaćali po jednu akču. Ukoliko je kupac preprodavao navedene proizvode, zahtijevala se još jedna akča nadoplate.²⁰⁴

Uzgoj šljiva bio je posebno bogat u okolici Požege gdje se nalazila većina plodonosnih voćnjaka, a za njihov je uzgoj i prodaju najvjerojatnije bio zadužen asker. Izvozile su se u malim bačvama fučijama, te su se, kao što je prethodno i navedeno, koristile za alkoholnu proizvodnju i slastičarstvo.²⁰⁵ Kada je riječ o trgovini medom, trgovci su se trudili otkupljivati med po što nižoj cijeni kako bi veliku zaradu zadržali za sebe.²⁰⁶ Otkupljeni su med zatim prodavali po visokim cijenama u trgovačkim središtima Carstva, od Osijeka i Beograda, sve do Istanbula.²⁰⁷ Sam je med, uz povrće, žitarice i kestenje, vrlo vjerojatno izvožen na dulje distance putem riječne trgovine od strane veletrgovaca. Za razliku od toga, lokalna trgovina tim proizvodima nije bila toliko bogata.²⁰⁸ U tom kontekstu valja istaknuti ulogu Hadži Mehmed-age čija je djelatnost bila značajna za razvoj trgovačke i obrtničke aktivnosti u sandžaku. On je bio dizdar, to jest zapovjednik požeške tvrđave, koji je na tu poziciju došao možda odmah po osnutku sandžaka. Ipak, službeno je imenovanje dobio tek 1557. godine te se na samoj poziciji zadržao do 1579. godine.²⁰⁹ Aga je bio bogat i ugledan građanin Požege koji je vodio prenoćište i kuhinju, pri čemu je njegova kuća djelovala kao han koji je mogao primiti između 70 i 80

²⁰³ Kantar je stara mjerna jedinica mase, istočnjačkoga podrijetla, različitih vrijednosti. Turski je kantar od 44 oke iznosio oko 56,3 kg. <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=30239> (pristupljeno 23. 3. 2023).

²⁰⁴ N. Moaćanin, 2001b, str. 75-76.

²⁰⁵ Isto, str. 81.

²⁰⁶ Isto, str. 54.

²⁰⁷ Isto, str. 159.

²⁰⁸ Isto, str. 58.

²⁰⁹ A. Vlašić, 2017, str. 123.

putnika s konjima. Tako je u isto vrijeme osiguravao prenoćište te prehranu u vidu svježeg kruha i bogatih slastica, što dovodi do zaključka da je barem dio aktivnih slastičara Požeštine bio u njegovoj službi.²¹⁰

No, osim vođenja aktivnog društvenog života, aga se bavio i trgovinom, u najvećoj mjeri izvozom kestinja u različite dijelove Carstva.²¹¹ Kesten je na području Požeštine bio stalna pojava još od doba Rimskog Carstva te se proširio u prvom redu zahvaljujući ljudskom djelovanju, sađenjem kestenovih šuma uz prometnice i naselja.²¹² Agin je ugled istaknuo i putopisac Mustafa Ali koji je njegovu kuću posjetio 1575./1576. godine kada je zapisao da je aga 1566. godine opskrbio Sulejmanovu vojsku raznim dobrima, između kojih se ističu troja kola kestena. Unosnu trgovinu aga je započeo okupljanjem kestenika u okolici Požege u svoje ruke, pri čemu je najveće kestenike u njegovu posjedu vjerojatno imalo selo Radovanci.²¹³ Međutim, uzimajući u obzir bogatstvo kestenovih šuma na području središnjeg dijela Carstva, oko Istanbula, sjeveroistočne Anatolije te Egejske obale, malo je vjerojatno da je njegova trgovina dosegala te razmjere, naročito kada se u obzir uzme kvaliteta kestinja uzgojenog u Bursi. Stoga je vjerojatnije da se njegova trgovačka aktivnost zadržala unutar Balkana, dosežući Beograd i Sarajevo kao velike trgovačke centre.²¹⁴ S obzirom na porez na kestenje na posjedu u Radovancima koji se znatno povećao nakon aginog uključivanja u trgovinu, moguće je pretpostaviti da je proizvodnja premašivala 5 tona godišnje, od čega je najveći dio korišten za

²¹⁰ N. Moačanin, 1997a, str. 67.

²¹¹ N. Moačanin, 1999, str. 150.

²¹² A. Vlašić, 2017, str. 121.

²¹³ Isto, str. 123.

²¹⁴ Isto, str. 126.

trgovinu izvan sandžaka.²¹⁵ Prema podacima iz 1561. godine, kejl²¹⁶ kestinja vrijedio je 10 akči te je, stoga, uzimajući u obzir cijenu i količinu uzgojenog kestinja, zarada Hadži age prelazila 6 milijuna akči.

Međutim, Hadži aga nije bio jedini vlasnik kestjenika na području Požege. Tu se mogu istaknuti i Hadži Veli s kestjenikom u Dragi Požeškoj te Oruç-aga u Djedinoj Rijeci, ali i stanovnici sela Radovanci. Unatoč tome, Hadži aga se postavio kao glavni izvoznik kestena u Požeštini, stekavši monopol na njegov uzgoj.²¹⁷ Štoviše, Moaćanin smatra da je Hadži aga otkupljivao kestenje iz ostalih kestjenika s područja Požege i Orahovice, tako prisiljavajući ostale proizvođače na povlačenje iz izvozne trgovine na veliko.²¹⁸ Prema dostupnim podacima, trgovina se kestenjem nastavila i s aginim nasljednicima tijekom 17. stoljeća, no zbog sve veće uporabe krumpira i kukuruza u europskim društvima, došlo je do značajnog smanjenja uzgoja kestinja, što je direktno utjecalo i na smanjenju trgovačku aktivnost.²¹⁹

Slijedom toga, fokus se prebacio na druge prehrambene proizvode čija je proizvodnja bila posebno visoka u nekim varošima. Tu se svakako mogu istaknuti varoši na sjeveru Požeštine te varoš Gorjani u kojoj su se uzgajale velike količine svinja i ovaca, ali i u kojoj se proizvodilo više od 600 kg povrća i meda. Takva količina razvijenog uzgoja sugerira specijalizaciju proizvodnje koja je prelazila potrebe stanovništva varoši, a koja je ujedno i primjer izvozne veletrgovine.²²⁰ Uz Gorjane može se istaknuti i Sveti Đurađ čija je proizvodnja tek nešto malo kaskala za Gorjanima. Međutim, ono što treba istaknuti jest da defteri ne

²¹⁵ N. Moaćanin, 1997a, str. 72.

²¹⁶ Kejl je stara mjerna jedinica. Veličina kejla i njegova protuvrijednost u kilogramima varira ovisno o razdoblju i gospodarskim pitanjima. U 16. stoljeću je iznosio 20 oka (1 oka=1,283 kg), da bi kasnije porastao do 40 ili kad 70 oka., zbog čega je ponekad teško odrediti točnu veličinu ove mjere. (Moaćanin, 1999, str. 124).

²¹⁷ A. Vlašić, 2017, str. 124.

²¹⁸ Isto, str. 126.

²¹⁹ Isto, str. 130.

²²⁰ N. Moaćanin, 2001b, str. 60.

spominju proizvode domaćeg uzgoja i radinosti poput mliječnih proizvoda, peradi, alata ili lana koji nisu bili podložni pristojbama jer se radi o robi vrijednosti manjoj od 10 akči koja se na prodajno mjesto dopremala na leđima i glavama.²²¹ Ipak, upravo je ta roba u kanun-nami naznačena kao predmet seljačke trgovine jer se seoska proizvodnja fokusirala na svakodnevne proizvode poput mlijeka i sira te proizvode kućnog obrta. Raja je tom vrstom robe sudjelovala u lokalnoj trgovini prodajući je u gradovima ili na sajmovima, no od nje nisu imali velike prihode.²²²

Kada je riječ o trgovini robljem, ona je zasigurno postojala, no postavlja se pitanje u koliko mjeri i koliko je bila značajna za prosperitet sandžaka. Prema dokumentu iz travnja 1664. godine, roblje se na osječkom sajmu prodavalo po 20 groša za odrasle, odnosno 10 groša za maloljetne osobe.²²³ Robljem se, barem u manjem obujmu, trgovalo i u kasabi Dubočac, u nahiji Brod, a što se može zaključiti na temelju taksi na prodaju robova. Razlog odvijanja trgovine robljem upravo na tom području može se zahvaliti postojanju skele, pri čemu je sam Dubočac sve do 1545. godine bio upisan kao skela, a tek kasnije kao varoš. Isto tako, značajan je bio i geografski položaj kasabe koja se nalazila na rijeci Savi, na samoj granici Bosanskog pašaluka.²²⁴ Istu vrstu takse moguće je pronaći i u Požegi, što znači da je gradski trg služio kao poprište trgovine robljem. Navedene je takse prikupljao Stojan Badžar, nemusliman, koji se na tom položaju vrlo vjerojatno nalazio i prije osmanske vlasti.²²⁵

Robovi su na područje sandžaka dolazili kao radna snaga za posjede zapovjednika koji su ih doveli, a roblje je na požeškom trgu prodavano već 1545. godine. Slična je situacija bila i 1560-ih te 1570-ih godina kada se u Požegi i Dubočcu godišnje prodavalo nekoliko stotina

²²¹ N. Moačanin, 2001b, str. 49.

²²² Isto, str. 50.

²²³ N. Moačanin, 2016, str. 99.

²²⁴ F. Hafizović, 2016, str. 26.

²²⁵ Isto, str. 138.

robova.²²⁶ Valja istaknuti da je upravo ta trgovina bila vrlo unosna s obzirom na to da je cijena roblja u 17. stoljeću porasla zbog manje robova nego u prijašnjim razdobljima. Usljed toga, njihova je vrijednost skočila s nekoliko stotina na nekoliko tisuća akči.²²⁷ Međutim, potrebno je naglasiti da je i stanovništvo Požeškog sandžaka bilo žrtvom otimanja i odvođenja u roblje, čemu svjedoči pismo kliškog sandžakbega Porti napisano u siječnju 1556. godine. Tim se pismom sandžakbeg žali na Nesuh-oglu Huseina koji iz Pečuha, Požege i Stolnog Biograda dovodi raj u koju zatim prodaje u Klisu.²²⁸ Na koncu, skupni nalazi kovanica iz zapadnih zemalja ukazuju na korištenje stranih valuta u trgovačkoj aktivnosti u trenucima slabljenja monetarnog sustava Osmanskog Carstva. Numizmatički ostaci pronađeni na području Požege i okolice ukazuju na kolanje velike količine novca, vjerojatno u sklopu trgovačke razmjene,²²⁹ dok taliri i dukati podrijetlom iz Austrije, Njemačke, Mletačke te Dubrovačke Republike upućuju na trgovačku aktivnost zapadnoeuropskih trgovaca na području sandžaka.²³⁰

4.3. Riječna trgovina

Govoreći o trgovini unutar sandžaka, valja spomenuti i riječnu trgovinu koja je dakako bila aktivna za vrijeme osmanske vlasti u Slavoniji. Kao što je već spomenuto, sam je sandžak bio okružen trima rijekama, odnosno Dravom na sjeveru, Savom na jugu te Dunavom na istoku, pri čemu je njihova međusobna povezanost, ali i povezanost s manjim plovnim rijekama unutar sandžaka, bila važna za razvoj trgovine. One su omogućavale opskrbu stanovništva, bile izvor prehrane te ujedno važan element trgovačke razmjene. Razlog tome jest činjenica da su se ogromne količine robe uvozile i izvozile iz sandžaka upravo vodenim putem. Ta je vrsta robe bila oporezivana drugačije od robe pristigle u određeni grad unutar sandžaka kopnenim putem,

²²⁶ N. Močanin, 1999, str. 98; 148.

²²⁷ N. Močanin, 2001b, str. 125.

²²⁸ E. Kovačević, 1985, str. 17.

²²⁹ J. Kempf 1910, str. 165.

²³⁰ M. Radić, 2015, str. 12-14.

točnije ona je bila naznačena kao đumruk. U slučaju đumruka vrijedili su zasebni kanuni, no jedini sačuvan takav kanun iz 1579. godine odnosio se na skelu preko Drave u Osijeku. U tom je kanunu naznačeno da se đumruk prikupljao na robu koja je na skelu dolazila vodenim putevima iz drugih vilajeta. S obzirom na to da se đumruk prikupljao samo na pristaništima, visina trošarina odnosila se na izvoznju robu ili na robu koja je bila u tranzitu, neovisno o tome radi li se o trgovini među sandžacima ili međudržavnoj trgovini.²³¹

Osim toga, bila je naznačena i visina đumruka za određenu robu. Primjerice, vino se oporezivalo na isti način kao i u kopnenoj trgovini, dok je značajna razlika istaknuta kod uvoza i izvoza soli. Đumruk na sol bio je osam puta manji od baždarine, što ukazuje na to da je vodeni put bio itekako jeftiniji, a time i profitabilniji. Kanun je određivao i visine prijelaza, a sam đumruk nisu plaćali jahači, građani koji stoku vode na ispašu na drugu stranu rijeke te raja koja prelazi rijeku s volovima bez kola, uz uvjet da se vrate unutar tri dana zbog toga što u tom roku trgovac ne bi mogao napustiti državno područje i tako nepovoljno djelovati na trgovinu Carstva.²³² Na prijelaz jednog konja uzimale su se dvije akče, a na dva pješaka jedna akča. Prijelaz goveda naplaćivao se isto kao i kada je riječ o konjima, dok se jedna akča plaćala po kotaču kola koja prelaze u Ugarsku s ciljem trgovanja. Na koncu, u navedenom je kanunu naznačeno da su se odredbe odnosile i na ostale tranzitne carine na Dravi, to jest na skele u Valpovu, Svetom Đurđu i Miholjcu.²³³

Kanuni koji su određivali visinu đumruka na ostale dvije rijeke imali su odredbe vrlo slične onima iz osječkog kanuna koji je vrijedio za rijeku Dravu, dakako uz određene preinake. Kada je riječ o đumroku na rijeci Savi, njegove su odredbe sačuvane u defterima Smederevskog sandžaka, u njih uključene 1528. te 1536. godine. U tom je trenutku smederevski sandžakbeg

²³¹ N. Močanin, 1997b, str. 49.

²³² N. Močanin, 2001b, str. 78.

²³³ Isto, str. 76-77.

imao nadzor nad lijevom obalom rijeke Save sve do Broda. S obzirom na to da nema drugih zabilježenih kanuna, vjerojatno su te odredbe vrijedile za savski đumruk i kasnije. Dio trošarina bio je isti za Dravu i Savu, pa su se po konju uzimale dvije akče, a po kotaču kola jedna akča. Na Savi je isto tako oporezivana i stoka, dok se pristojba plaćala i za velika plovila s kormilom te mala kojima se upravljalo ručno.

No, glavne su razlike između savskog i dravskog đumruka bile u tome što se odredba o neplaćanju prijelaza ako se osoba vrati za tri dana nije odnosila na seljake, već na konjanike te u tome što je vino bilo daleko skuplje na Dravi nego na Savi.²³⁴ Naime, na savskim je skelama đumruk na uvoz vina iznosio četiri akče po bačvi, dok je taj iznos na Dravi bio tri do četiri puta veći. Drugim riječima, iznosio je 15 akči po punoj te dvije akče po praznoj bačvi. Vjerojatno je razlog za to bila trgovina s Ugarskom preko Drave.²³⁵ Valja istaknuti da je rijeka Sava ostala značajan trgovački pravac i krajem 17. stoljeća kada je Karlovačkim mirom određeno da se obje strane, i osmanska i habsburška, mogu slobodno i ravnopravno koristiti „kako saobraćajem lađa tako i drugim pogodnostima“.²³⁶ Na koncu, dunavski je đumruk imao dosta sličnosti s odredbama savskih i dravskih kanuna, barem glede visine đumruka za sol i hranu, što je oblikovalo izvoz žita riječnim putevima te stoke preko riječnih prijelaza. No, za razliku od Save i Drave koje nisu bile toliko značajne za trgovinu izvan Carstva, na Dunavu su pristojbe bile nešto više za inozemne nemuslimane, negoli za podanike Osmanskog Carstva, poglavito one islamske vjeroispovijesti.²³⁷

Đumruk se, dakle prikupljao na skelama, odnosno pristaništima koja su osiguravala siguran tranzit stanovništva, stoke i robe. Premda je prijevoz mazgama, volovima i konjima

²³⁴ N. Močanin, 2001b, str. 77.

²³⁵ Isto, str. 79.

²³⁶ M. Šain, 2016, str. 159.

²³⁷ N. Močanin, 2001b, 7 str. 8.

ipak prevladavao zbog terena koji je utjecao na dominantu vrstu stoke,²³⁸ uloga lađara i skeledžija bila je nezanemariva. Sredinom 17. stoljeća promet Dravom donosio je veću dobit od kopnene trgovine putem mosta. Razlog tome jest činjenica da su splavi preko rijeke još uvijek djelovale unatoč izgradnji pontonskog mosta te da je ponekad trgovačku robu, pogotovo stoku, bilo lakše prevesti, nego voditi preko mosta.²³⁹ Na svakoj od triju rijeka nalazilo se nekoliko naselja u kojima su splavi prevozile putnike i robu na drugu obalu rijeke. Za rijeku Dravu, najvažnija se skela nalazila u Osijeku, no značajne su bile i one u Valpovu, Svetom Đurađu te Donjem Miholjcu.

Osječka je skela donosila prihode koji su bili slični prihodima ostalih ugarskih trgovačkih središta u istom razdoblju.²⁴⁰ Osim nje, popisom iz 1579. godine zabilježena je i valpovačka skela, za čije su nesmetano djelovanje stanovnici obližnjih sela plaćali održavanje, a koje su na sebe vjerojatno preuzimali stanovnici sela Nard. Zabilježeno je postojanje i Nove Skele čiji su stanovnici bili mornari tamo naseljeni tijekom 17. stoljeća.²⁴¹ Od skela na rijeci Savi bila je aktivna ona u Gradišci koja je povezivala Požeški sandžak i Bosnu te omogućavala prijelaz vojske preko rijeke.²⁴² Osim toga, preko Save su vozile i skele smještene u Kobašu, Dubočcu, Brodu, Novigradu te Sikirevcima.²⁴³ Na rijeci Dunav svako je veće naselje imalo riječno pristanište.²⁴⁴ Ono u Erdutu najviše je prihoda imalo od brodarine, točnije ne od uvoza i izvoza robe, već od omogućavanja prijelaza s jedne na drugu stranu Dunava.²⁴⁵

²³⁸ S. Faroqhi, 1982, str. 535.

²³⁹ N. Močanin, 1999, str. 170.

²⁴⁰ N. Močanin, 1997b, str. 49.

²⁴¹ M. Sučić, 2018, str. 60.

²⁴² D. Mujadžević, 2009, str. 95.

²⁴³ N. Močanin, 1988, str. 117.

²⁴⁴ A. Vlašić, 2021a, str. 209.

²⁴⁵ N. Močanin, 2001b, str. 100.

Upravo se tim skelama trgovalo raznim dobrima koja su ulazila i izlazila iz sandžaka, jer je, prema Potrebici, riječna trgovina bila jedini siguran oblik trgovine na području sandžaka.²⁴⁶ Zasigurno je riječni promet bio brži i sigurniji, osobito za određene vrste osjetljive robe, poput stakla ili keramike.²⁴⁷ Uvozu je trgovinu obilježilo trgovanje rudama, metalom i metalnim dobrima koji su savskim prijelazima dolazili s područja Bosne. Tu valja naglasiti i ostatke olovnih plombi korištenih za označavanje bala platna koja su Dunavom dolazila iz Srednje i Zapadne Europe prema Šarengradu, a vjerojatno i prema Osijeku. Između ostaloga, uvozili su se svakodnevni predmeti izrađeni od stakla, poput posuđa, te keramički tanjuri i zdjelice, vrlo bogato ukrašeni. Navedeni su predmeti dolazili iz bečkih radionica, ali i radionica u Češkoj, Njemačkoj te Mađarskoj. Slična je vrsta predmeta karavanskim putevima stizala iz Perzije sve do Osijeka, da bi zatim izvoznom trgovinom Dunavom i Dravom nastavila dalje prema Srednjoj Europi.²⁴⁸

No, kada je riječ o izvoznjoj trgovini važnu je ulogu igrao izvoz drvene građe. Podanici Osmanskog Carstva mogli su slobodno izvoziti drvo, što se najčešće odvijalo iz sandžaka niz rijeku Dravu, vjerojatno prema obližnjim sandžacima, ili pak na udaljenije prostore. Izvoz drva odvijao se i rijekom Savom, često u pravcu Beograda, u čemu su nerijetko sudjelovali i sandžakbegovi.²⁴⁹ Sama je hrastovina korištena za potrebe lokalne gradnje, ali i za potrebe vojske. Sultan je u siječnju 1566. godine naredio požeškom sandžakbegu da s područja sandžaka pribavi 1500 visokih stabala hrastova drveta od čega će se graditi spremišta za topove.²⁵⁰ Isti zahtjev ponavlja se u veljači 1566. godine kada se od požeškog sandžakbega traži ustupanje pomoći smederevskom sandžakbegu „kako u drvetu za pokrivanje tako i u ostalim

²⁴⁶ F. Potrebica, 2004, str. 54.

²⁴⁷ M. Radić, 2021, str. 150.

²⁴⁸ Isto, str. 152.

²⁴⁹ A. Vlašić, 2019, str. 133.

²⁵⁰ E. Kovačević, 1985, str. 93.

sirovinama“.²⁵¹ Drvna je građa bila slana u smjeru Beograda. U tom su kontekstu na ugarsku stranu Drave prevožena i nova kola, proizvod razvijenog kolarskog obrta u Osijeku druge polovice 16. stoljeća.²⁵² Osim navedenoga, glavna je prehrambena namirnica kojom se vršila uvozno-izvozna trgovina na Dravi bila upravo žito koje je išlo preko Iloka te Osijeka, dok je riječnim prijelazima išla stoka, prvenstveno preko Save u smjeru jugoistoka. Isto tako, znatan udio pčelarstva i povrtlarstva u gospodarstvu Đakova omogućio je izvoz meda i povrća posredstvom veletrgovaca i to vodenim putem.²⁵³ Navedeni su se proizvodi, zajedno uz vojni materijal, vino te oružje transportirali rijekom Dravom.²⁵⁴

Međutim, unatoč značaju trgovačke aktivnosti Savom i Dravom, daleko najvažniju ulogu igrao je Dunav. Osmansko Carstvo kontroliralo je velik dio njegova toka, posebice nakon osvajanja Ugarske, što je omogućavalo vojnu opskrbu te transregionalna putovanja i trgovinu prema srednjoj i zapadnoj Europi.²⁵⁵ Slijedom toga, većina prometa između Budima i Beograda odvijala se upravo Dunavom i to od Budima nizvodno zbog snažne struje koja je otežavala plovidbu.²⁵⁶ S obzirom na njegovu važnost, na Dunavu su stvorena četiri razvijena pristaništa koja su služila za riječnu trgovinu, a od kojih je za Požeški sandžak dakako najznačajniji bio Osijek, čije se pristanište nalazilo u blizini ušća Drave i Dunava. Zbog svog je položaja, stoga bio povezaniji s ostalim dunavskim središtima, nego sa samom Požegom.²⁵⁷ Ono što valja istaknuti jest da je Dunav služio ne samo za transport lokalne robe i trgovaca, već da se njime prevozila roba iz različitih dijelova Carstva u inozemstvo. Tako su se sol i barut prevozili iz Budima prema Srbiji, dok su u smjeru srednje Europe odlazili stoka, brašno, koža i vuna, začini

²⁵¹ E. Kovačević, 1985, str. 111.

²⁵² N. Moačanin, 1997b, str. 52.

²⁵³ N. Moačanin, 2001b, str. 58; 78.

²⁵⁴ A. Vlašić, 2021a, str. 212.

²⁵⁵ F. Riedler, 2020, str. 99.

²⁵⁶ A. Vlašić, 2021a, str. 200.

²⁵⁷ Isto, str. 209-210.

te brojni drugi obrtnički i prehrambeni proizvodi. Roba iz Egipta i Perzije preko Dunava dolazila je u Budim, a zatim išla smjerom zapadne Europe. Istim su se putem koristili beogradski trgovci koji su preko Budima trgovali s njemačkim zemljama te dakako Dubrovčani koji su se Dunavom koristili tijekom 16. i 17. stoljeća. S druge su pak strane uvoznom trgovinom iz njemačkih, a tijekom 17. stoljeća i iz habsburških zemalja najviše stizali metalni proizvodi te tkanine.²⁵⁸

Na koncu, s obzirom na potrebu za izgradnjom plovila za riječnu trgovinu unutar sandžaka, Osijek se etablirao kao luka i brodogradilište u kojem su se lađe opskrbljivale ljudstvom i materijalom.²⁵⁹ Više zapisa ukazuje na bogatu brodograditeljsku djelatnost na području sandžaka uoči kampanje na Siget 1566. godine, no osječko je brodogradilište i kasnije bilo središte izgradnje riječnih lađa. Na primjer, 1567. godine naredbom je određeno da se u Osijeku i Petrovaradinu izgradi 10 lađa, a 1568. godine požeški je sandžakbeg dobio zapovijed da u Osijeku izgradi 60 lađa koje je zatim potrebno poslati u Budim.²⁶⁰ Stoga su u Osijeku djelovali tesari, kovači, drvosječe i oklopnici, što sugerira da je osječko brodogradilište bilo bogato obrtničko središte koje je privlačilo obrtnike iz svih dijelova požeškog sandžaka.²⁶¹ Tesari te općenito drvodjelci bili su posebno značajni za vrijeme Bečkog rata kada je ratna mašinerija zahtijevala izgradnju brodova i mostova za siguran prijelaz prema Austriji. Pisma fra Luke Ibrišimovića iz 1675. godine sugeriraju da se turska vojska već tada pripremala za vojnu, pozivajući tesare na popravljanje mostova.²⁶²

U konačnici, premda Vlašić ističe da je Osijek bio jedino brodogradilište na području Požeškog sandžaka, odnosno da se unutar njega ni na jednom drugom mjestu nisu mogli graditi

²⁵⁸ A. Vlašić, 2021a, str. 211.

²⁵⁹ Isto, str. 203.

²⁶⁰ Isto, str. 208.

²⁶¹ Isto, str. 218.

²⁶² A. Šuljak, 2001, str. 52.

brodovi, sultanova zapovijed iz svibnja 1566. godine možda bi mogao posvjedočiti drugačijoj slici. Sandžakbeg Požege je tom naredbom dobio zapovijed da odredi valjane ljude „da upravljaju veslarima lađa koje su, prema carskoj naredbi, izgrađene u Požegi“.²⁶³ Uzimajući u obzir vodostaj rijeke Orljave i njezinu plovnost sredinom 16. stoljeća, moguće je da je postojalo manje brodogradilište, dakako manje od onog osječkog, koje je moglo sudjelovati u izgradnji riječne flote. Ipak, s obzirom na to da se sva drvena građa za gradnju slala prema Osijeku te da o postojanju takvog brodogradilišta nema dodatnih zapisa, njegovo je postojanje upitno.

Tablica 2. Baždarina i đumruk u Požeškom sandžaku između 1540. i 1579. godine (prema N. Močanin, 2001b, str. 74-82.)

Roba	Baždarina	Đumruk		
		Sava	Drava	Dunav
Dvije ovce	1 akča	1 akča	1 akča	1 akča
Četiri janjeta	/	1 akča	1 akča	1 akča
Dvije koze	1 akča	/	/	/
Govedo	4 akče	2 akče	2 akče	2 akče
Konj	2 akče	/	/	/
Krava za mužnju	2 akče	/	/	/
Svinja	1 akča	1 akča	1 akča	1 akča
Kolski tovar pšenice, brašna, riže, meda, sira, sapuna, čizmi i papuča	4 akče	/	/	/
Konjski tovar pšenice, brašna, riže, meda, sira, sapuna, čizmi i papuča	2 akče	/	/	/
Dvije vreće živežnih namirnica	/	1 akča	1 akča	1 akča
Konjski/kolski tovar ječma, zobi, raži, prosa, leće	1 akča	1 akča	1 akča	1 akča
Sol	8 akči	1 akča	1 akča	1 akča
Konjski tovar masla i maslinovog ulja	4 akče	/	/	/
Vino*	15 akči	4 akče	15 akči	/
Sušeno voće, grožđe i smokve	1 akča	1 akča	1 akča	1 akča

²⁶³ E. Kovačević, 1985, str. 134.

Rob	2 akče	/	/	/
Daske, kolci, građevno drvo	2 akče	/	/	/
Pristojba za velika plovila	/	4 akče	/	/
Pristojba za mala plovila	/	2 akče	/	/

Napomena: / (nepoznati podaci).

* Odnosi se samo na uvoz vina u grad. Trošarina na izvoz vina iz grada iznosila je četiri akče po bačvi, na preprodaju 12, a na prodaju vlastita viška osam akči.

4.4. Osječki sajam

Kao što je prethodno navedeno, na području se sandžaka tijekom cijele godine održavao velik broj sajмова. Odvijali su se u gradovima i selima, u manjim mjestima uz crkve ili džamije, ali i na neodređenim lokacijama, podalje od naselja.²⁶⁴ Premda su bili važni za lokalnu trgovinu, većina je sajмова, izuzev osječkog, bila manjeg razmjera te se među njima jedino može istaknuti sajam u Kaptolu. Održavan je uoči Petrova, a njegovi su prihodi dosežali i do 20 000 akči. Upravo se taj sajam mogao smatrati požeškim sajmom.²⁶⁵ Suprotno tome, prihodi ostalih sajмова bili su dosta niski te se tu radilo o svotama između 200 i 500 akči. Na sajmove su najčešće dolazili seljaci iz okolnih sela koji su prodavali viškove vlastite proizvodnje, a koji nisu plaćali porez ukoliko su svoju robu donosili na glavi ili leđima.²⁶⁶ Tako su stanovnici Donjih Andrijevac odlazili na sajam u Brod ili Đakovo. Međutim, premda Julije Kempf ističe da je Požega za vrijeme Turaka bila glavno trgovačko središte Slavonije, pozivajući se na trgovinu s Bosnom, ipak se na tom mjestu nalazio Osijek.²⁶⁷ On je, dakle, bio važno prometno čvorište u

²⁶⁴ N. Močanin, 2001b, str. 104-105.

²⁶⁵ N. Močanin, 1999, str. 149.

²⁶⁶ A. Vlašić, 2021b, str. 81.

²⁶⁷ J. Kempf, 1910, str. 131.

kojemu su obrt i lokalna trgovina bili manje važni u odnosu na sajamsku djelatnost. Iznimka je tek već navedeni zlatarski obrt značajan u drugoj polovici 17. stoljeća.²⁶⁸

Kada je riječ o razdobljima razvoja Osijeka kao trgovačkog grada, prvo bi se moglo istaknuti razdoblje od osvajanja do sredine 16. stoljeća, a zatim i period do izgradnje mosta. Treća se faza razvoja odnosila na razdoblje do oko 1600. godine kada se počinju graditi dućani te, na koncu, posljednje razdoblje osmanske vlasti sve do oslobođenja Osijeka. Prvotno je opseg trgovačke djelatnosti Osijeka dosezao tek okolne zemlje, to jest prostor Ugarske, Bosne i Hrvatske, dok su trgovinu većinom vodili lokalni trgovci.²⁶⁹ No, postupnim jačanjem trgovine Osijek je doživio procvat te tako osječki sajam postaje jedan od najvećih i najznačajnijih sajmova europskog dijela carstva preko kojega se odvijala tranzitna trgovina sa zapadom. Valja napomenuti da se zapis o održavanju sajma javlja već u dnevniku sultana Sulejmana I. (1520. – 1566.) koji je zabilježio njegovo odvijanje dan prije nego je grad spaljen tijekom osmanske vojne kampanje 1526. godine.²⁷⁰ Sajam se učestalije počeo održavati vjerojatno odmah nakon izgradnje mosta 1566. godine, premda u relativno malenom obujmu, kao seoski sajam na otvorenom. Do gradnje objekata za trgovačku djelatnost u zapadnom dijelu varoši došlo je tek početkom 17. stoljeća nakon Dugog rata, vjerojatno pod utjecajem osvajača Kanjiže Ibrahim-paše koji je, između ostaloga, dao sagraditi sajamsku zgradu, odnosno dao urediti sajam i njegov prostor.²⁷¹ Međutim, tek je 1620-ih godina došlo do izgradnje šest hanova, karavansaraja i oko 200 dućana. Zbog takvog je slijeda događaja vrijednost kupljene i prodane robe na osječkom sajmu 1621. godine dosegla preko 100 000 forinti. Time sajam postaje najprofitabilniji izvor prihoda grada Osijeka.²⁷² Godine 1634. na zahtjeva građana Osijeka

²⁶⁸ J. Kempf, 1910, str. 179.

²⁶⁹ Isto, str. 171.

²⁷⁰ I. Mažuran, 1960, str. 58.

²⁷¹ Isto, str. 127.

²⁷² N. Močanin, 2001b, str. 103.

sajam se proširio te je otvoreno 400 novih dućana. Razlog naglog razvitka vjerojatno se nalazio u prekidu ratnih zbivanja koja su do tada ometala sajamske djelatnosti.

Prema zapisima Evlije Čelebija, trgovci su na osječki sajam dolazili u vrijeme cvatnje trešanja, točnije tijekom proljeća, te u jesen. Međutim, drugi izvori, poput zapisa Petra Nikolića koji je obilazeći katoličke župe 1660. godine zabilježio njegovo održavanje, tvrde da se sajam održavao triput godišnje i to uoči Đurđevdana, iliti Jurjeva 23. travnja, Ilinja i Mitrovdana te da su svi trajali oko tjedan dana.²⁷³ Iako je Čelebi isticao da je sajam trajao oko četrdeset dana i noći, jasno je da se radi o hiperboli te da je ta brojka moguća tek ako se govori o svim sajmovima održanim u Osijeku tijekom jedne godine.²⁷⁴ O osječkom proljetnom sajmu 1612. godine pisao je i Bartol Kašić koji je odsjeo kod dubrovačkih trgovaca, vjerojatno u njihovoj trgovačkoj koloniji. Istaknuo je javno izlaganje robe kojoj kupci prilaze slobodno, prelazeći sajam drvenim daskama koje su svojim izgledom tvorile „novi grad u ravnici izvan zidina Osijeka“.²⁷⁵ Njegovom održavanju u ljetnim mjesecima, točnije oko blagdana sv. Ilije 20. srpnja, svjedoči pismo iz 1642. godine upućeno zagrebačkom biskupu u kojemu je naznačeno da će stanovnici crkvene općine Vaška sv. Martin obići osječki sajam.²⁷⁶ Dakle, poznati su datumi početka održavanja proljetnog i ljetnog sajma, no za onaj jesenski točan je datum nemoguće odrediti. Ipak, može se pretpostaviti da se početak sajma smještao krajem rujna, prema Mažuranu oko 29.9., jer bi to bilo u skladu sa žetvama i berbom plodova.²⁷⁷ Sajmovi su se vjerojatno prestali održavati početkom Velikog rata, unatoč tome što se rad prodavaonica i dućana održao i u samom ratnom razdoblju.²⁷⁸

²⁷³ I. Mažuran, 1960, str. 75.

²⁷⁴ E. Čelebi, 1973, str. 370.

²⁷⁵ I. Mažuran, 1960, str. 74.

²⁷⁶ Isto, str. 129.

²⁷⁷ Isto, str. 129.

²⁷⁸ Isto, str. 129.

Kada je riječ o lokaciji samog sajma, Čelebi je zapisao određene proturječnosti. Naime, on ističe da se na prostoru izvan varoši nalazilo drveno zdanje nazivano alargo-palata, gdje se godišnje održavao jedan sajam. Međutim, Močanin ističe da se radilo o alargo-palanki te da se ona zasigurno nije mogla nalaziti izvan varoši (palanke), već izvan kasabe (središnje tvrđave). Shodno tome, izraz „alargo“ označava „blizu“ ili „pokraj“, odnosno sugerira da se sajam održavao u blizini varoši.²⁷⁹ Ipak, izgledno je da se trgovalo i unutar i izvan zidova palanke, pri čemu je dio unutar palanke bio namijenjen dućanima koji se bave prodajom tkanine, dok je otvoreni prostor izvan nje najčešće služio prodaji stoke, a zasigurno i roblja.²⁸⁰ Stoka prodavana na sajmu u Osijeku vjerojatno je barem dijelom zadovoljavala potrebe Ugarske, ali i Europe, s obzirom na to da je stoka izvožena iz Ugarske činila oko 64% sveukupne stoke prodane na tržištu zapadne Europe.²⁸¹ Također, Čelebi je istaknuo da se panađur održavao južno, jugozapadno te zapadno od varoši i podgrađa. Međutim, točna je lokacija sajma bila smještena zapadno od varoši, čemu u prilog ide tvrdnja da su se robovi prodavali u blizini mosta, zapadno od grada, što znači da se vanjski dio sajma morao protezati u tom smjeru.²⁸² Stoga je izgledno da su se panađurska vrata, koja su otvarala put prema sajmu, bila smještena upravo zapadno od varoši, uz samo podgrađe.²⁸³

Palanka je bila bogato uređena, s nizom prolaza koji su omogućavali funkcioniranje stotina dućana, dok su se u sklopu same građevine nalazila pristaništa za kola te staje za konje. Sajam se imao i karavansaraj s prizemnicom te katnicama koje su imale adekvatne sobe za smještaj putnika i trgovaca. Bio je izrazito prometan, a dućane nisu otvarali samo lokalni

²⁷⁹ N. Močanin, 1999, str. 162.

²⁸⁰ Isto, str. 168.

²⁸¹ M. Pearsall, 2000, str. 23.

²⁸² N. Močanin, 2016, str. 97.

²⁸³ I. Mažuran, 1960, str. 116.

trgovci, već i trgovci iz Sarajeva i Beograda.²⁸⁴ Izlagali su robu iz Turske, ali i ostatka svijeta, što znači da je roba iz cijelog Carstva stizala upravo u Požeški sandžak te da se kao takva mogla pronaći na Osječkom sajmu. Dokaz dospijeća robe iz udaljenijih dijelova izvan Carstva su dijelovi porculanskog posuđa pronađeni na području Osijeka, a koji potječu iz radionica iz Kine i Perzije. Pronađeni primjerci datiraju s kraja 16. i početka 17. stoljeća.²⁸⁵ Trgovci su imali mogućnost zakupa jednog ili dva dućana, a kada je riječ o najamnini dućana, prema Čelebiju ona iznosi između 7 i 8 tisuća groša. No, ta je brojka moguća samo ako se zajedno uzmu najamnina za oko 600 postojećih dućana, carina, mostarina te badž, pri čemu se ponovno uočava manipuliranje brojkama.²⁸⁶

Osim toga, premda Čelebijev opis robe koja se prodavala na ovom sajmu nije detaljan, može se uočiti njezina raznovrsnost jer ističe prodaju stoke, roblja i blaga, do te mjere da se tijekom trajanja samog sajma prodavalo nekoliko tisuća tovara robe.²⁸⁷ Roba se u samom prostoru razvrstavala prema sličnosti, pri čemu je pratila točno određen raspored. Među prodanim predmetima mogu se istaknuti različite bogate tkanine te odijela za muškarce i žene, ali i obrtnički predmeti potrebni građanima za svakodnevni život.²⁸⁸ Potvrdu kvalitetnoj ponudi osječkog sajma dao je 1608. godine Maksimilijan Prandtstetter, tajnik carskog poslanika, koji je ustanovio da se u Osijeku prodaju kvalitetno vino i stoka, dok je austrijski putopisac Heinrich Ottendorf istaknuo da je u Osijek dolazila rijetka roba koja se nije mogla pronaći čak ni u Beogradu.²⁸⁹ Na sajmu su se prodavali brojni lokalni, domaći proizvodi, no najprodavanija je dakako bila skupocjena roba, poput tkanina te mirodija i začina. Ona je

²⁸⁴ N. Moačanin, 2016, str. 99.

²⁸⁵ M. Radić, 2015, str. 14.

²⁸⁶ N. Moačanin, 1999, str. 166.

²⁸⁷ E. Čelebi, 1973, str. 503.

²⁸⁸ I. Mažuran, 1960, str. 74.

²⁸⁹ B. Özguven, 2010, str. 9.

najčešće dolazila s Orijenta, a donosili su je trgovci s istoka te Dubrovčani koji su svojom trgovinom spajali istok i zapad.

U okolici sajma smještalo se stanovništvo, posjetitelji pazara te požeški sandžakbeg i njegova pratnja. Vanjski je dio sajma na čijem se prostoru prodavala stoka svjedočio jelu, piću i veselju, što dokazuje da je Osijek u sajamske dane bio poprište ne samo bogate trgovačke aktivnosti, već i da je sajam kao takav bio značajan društveni te kulturni događaj.²⁹⁰ Shodno tome, zbog razbojnika učestalih u okolnim šumama, sandžakbegovi su osiguravali zaštitu naoružanih vojnika i konjanika koji su jamčili sigurnu dopremu i preprodaju dragocjenih dobara, ali i trgovaca.²⁹¹ Osim toga, kanjiška je vojska imala zadatak osigurati siguran povratak trgovcima koji su sudjelovali na sajmu.²⁹² Zbog nesmetanog funkcioniranja i nadzora nad pritokom ljudi i proizvoda, sajam je imao svog upravitelja koji je bio emin²⁹³ iz redova dvorskih janjičara. Ipak, bez obzira na njegov značaj, nije poznato otkad je točno postojala osoba na toj funkciji.²⁹⁴

Na koncu, osječki je sajam svake godine privlačio velike količine ljudi, u prvom redu putnika i trgovaca, koji su uoči početka sajma dolazili karavanama iz Slavonije, susjednih zemalja i udaljenih područja.²⁹⁵ Zbog potrebe za dodatnom zabavom, zanimljivost koja je pratila sajmove, a zasigurno i osječki sajam kao najveći u sandžaku, bile su igre koje su privlačile ne samo trgovce, već i kupce te posjetitelje sajma. Radilo se o borbama, utakmicama,

²⁹⁰ N. Močanin, 2016, str. 100.

²⁹¹ I. Mažuran, 1960, str. 74.

²⁹² E. Čelebi, 1973, str. 370.

²⁹³ Emin je naziv za državnog službenika koji je bio postavljen od strane države ili zakupca nekog dobra, zadužen za popisivanje, skupljanje ili čuvanje određenih prihoda i dobara. (M. Pavić, 2014, str. 367).

²⁹⁴ N. Močanin, 1999, str. 164.

²⁹⁵ Isto, str. 128.

turnirima i konjaničkim igrama među kojima se mogu istaknuti igre poput džilitanja²⁹⁶ i tomaka.²⁹⁷ Obje vrste igara mogle su imati kobne posljedice, no naglasak je bio na spretnosti igrača te brzini reakcije. U samim su sajamskim igrama znali sudjelovati i janjičari koji su se pak bavili igrama snage, poput dizanja težine i hrvanja.²⁹⁸ Opis događanja na sajmu nudili su brojni zapadnoeuropski putopisci, poput Adama Herbersteina koji je 1608. godine istaknuo postojanje velikog vašarišta na području Osijeka, bogatog raznolikim dobrima.²⁹⁹ Sukladno tome, može se istaknuti da je osječki sajam imao izrazito značajnu ulogu kako za razvoj grada Osijeka, tako i za sam Požeški sandžak, zbog čega je, u konačnici, zahvaljujući gospodarskom, trgovačkom i prometnom značaju, Osijek postao najvažniji grad sandžaka te cijele Slavonije.³⁰⁰

²⁹⁶ Džilitanje (tur. *cilit*) je tradicionalna turska konjanička igra u kojoj je cilj pogoditi konjanika suprotnog tima tupim kopljem, odnosno džilitom. <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=16868> (pristupljeno: 15. 3. 2023).

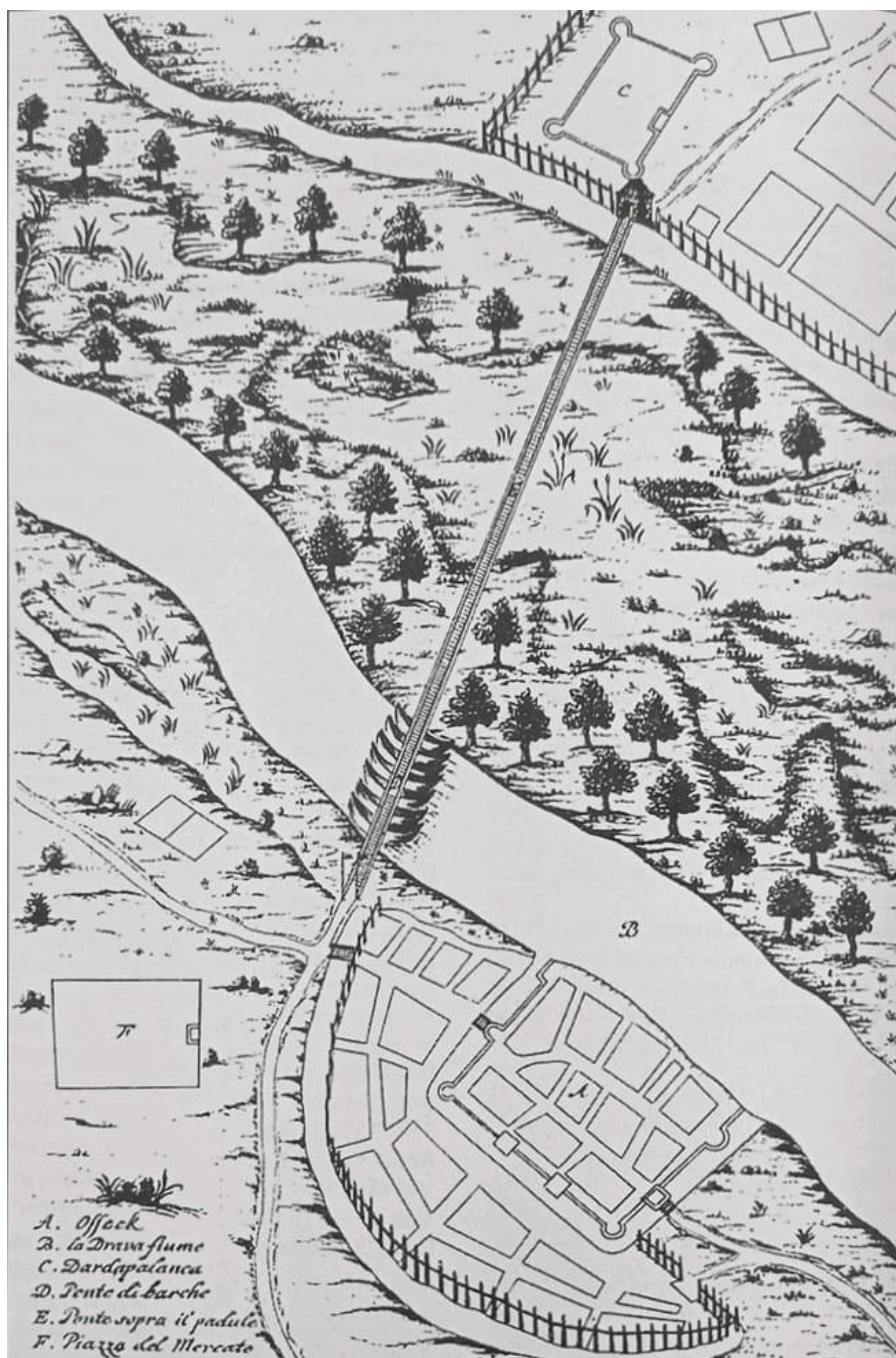
²⁹⁷ Tomak je turska igra koja je uključivala vunenu loptu spojenu na kožno mlatilo. U igri su mogli sudjelovati jedan par igrača ili dva tima od maksimalno šest igrača. Cilj je bio izbaciti igrače suprotnog tima udarcem u leđa, sve dok ne bi ostao jedan pobjednik. <https://istanbultarihi.ist/504-the-sporting-history-and-locations-of-istanbul> (pristupljeno: 3.6.2023).

²⁹⁸ N. Močanin, 2001b, str. 111.

²⁹⁹ I. Mažuran, 1960, str. 74.

³⁰⁰ Isto, str. 70.

Slika 2. Plan Osijeka iz 1610. godine (preuzeto iz Popis sandžaka Požega, 2001, str. 238.)

5. Zaključak

U prvoj je polovici 16. stoljeća područje Slavonije potpalo pod osmansku vlast. Osvojena su područja priključena novoosnovanom Požeškom sandžaku te su ostala dio njega sve do konačnog istjerivanja Osmanlija iz Slavonije krajem 17. stoljeća. Tako su se unutar sandžaka našla sva veća naselja Slavonije, od kojih valja izdvojiti Požegu i Osijek kao glavna gospodarska i kulturna središta sandžaka. Svojim je položajem sandžak omogućavao bogatu interregionalnu i međudržavnu trgovačku aktivnost, dok je u isto vrijeme bio poprište obrtničke djelatnosti zahvaljujući brojnom stanovništvu i potrebama osmanske vojske. Stoga središnji dio ovog rada donosi uvid u gospodarsku strukturu sandžaka na temelju dostupne literature, ali i kroz analizu popisa sandžaka Požega iz 1579. godine. Najveći se fokus stavlja na 16. stoljeće, zbog nedostatka podataka koji bi mogli svjedočiti o obrtničkoj i trgovačkoj djelatnosti stanovnika sandžaka 17. stoljeća.

Generalno gledajući, na prostoru sandžaka postojale su dvije vrste obrta, točnije obrti prehrambene namjene te obrti materijalnih dobara. Obrti prehrambene namjene prvenstveno su zadovoljavali egzistencijalne potrebe lokalnog stanovništva, a najaktivniji su bili obrti koji su se bavili uzgojem i prodajom vina, kestena, mesa i životinjskih proizvoda. Njihova je aktivnost bila posebice izražena nakon povećanja broja stanovnika sandžaka uslijed migracija. Uzgoj navedenih dobara uzrokovao je uspon slastičarskog obrta i obrta za proizvodnju osvježavajućih pića koji su u Požegi druge polovice 16. stoljeća cvjetali, a koji su svojom djelatnošću poticali kulturni razvoj grada. Krajem stoljeća njima se pridružuju gostioničari, travari i pekari kao uslužni djelatnici novih zanimanja čija aktivnost sugerira porast urbaniteta grada Požege. U isto su vrijeme bili aktivni i ostali uslužni obrti, od sudskih pozivatelja, pa sve do pisara, međutim, za stanovništvo sandžaka ipak su važniji bili brijači i hamamdžije, čiji se broj postepeno povećavao. Kada je riječ o obrtima materijalnih dobara, njih je dakako bilo više od prethodno navedenih te su za samo Carstvo igrali veću ulogu, s obzirom na to da je glavnina njihove

proizvodnje bila usmjerena prema zadovoljavanju potreba osmanske vojske. Među njima se ističu metaloprerađivački obrti te obrti koji su se bavili izradom oružja, poput sabljara ili nožara. Te su vrste obrta opskrbljivale osmansku vojsku oružjem te oklopima, kopčama i različitim vrstama ukrasa. Ipak, najveći se dio obrta materijalnih dobara bavio obradom kože i različitim vrsta tkanina, zbog čega su na području sandžaka brojčano prednjačili krojački obrt te obrti obućara, premda se broj krojača drastično smanjio u drugoj polovici 16. stoljeća zbog sve veće količine uvoznih tkanina i odjeće. Početkom 17. stoljeća njihovo mjesto zauzimaju novi obrti, poput onog zlatarskog, koji se zajedno s ostalim obrtima počinje povezivati u esnafe, tako jačajući vlastiti utjecaj u samom sandžaku. Ono što svakako valja naglasiti jest da su različiti obrti imali različitu razinu značaja ovisno o tome koje se razdoblje osmanske vlasti promatra. Sukladno tome, pojava novih obrta temeljena na zahtjevima tržišta jasno ukazuje na to da je Požeški sandžak bio središte bogatog društvenog i kulturnog života u kojemu su pojedini gradovi, poglavito Osijek, mogli parirati ostalim gospodarskim središtima jugoistočne Europe.

Nadalje, trgovina se u sandžaku odvijala u dućanima trgovaca te na lokalnim tjednim ili godišnjim sajmovima. Gotovo je svako naselje sandžaka imalo svoj sajam, no najznačajniji je bio onaj osječki koji je bio daleko najpoznatiji i najveći. Tri puta godišnje okupljao je trgovce iz svih dijelova Carstva koji su doprinosili trgovačkoj aktivnosti sandžaka. Sitnom su se trgovinom bavili obrtnici i dio niže rangiranog askera, no trgovinu su u najvećoj mjeri vodili veletrgovci. Isto tako, u defterima su ponekad kao trgovci naznačeni i hodže, dok dio trgovaca nije niti bio obilježen prepoznatljivom oznakom, što onemogućuje donošenje konkretnih zaključaka o konačnom broju aktivnih trgovaca na prostoru sandžaka. Njihovu je aktivnost omogućavao povoljan položaj sandžaka te brojni prometni i trgovački pravci koji su ga povezivali s ostatkom regije. Sukladno tome, trgovci su imali mogućnost trgovanja s Bosnom, Srbijom, Ugarskom, Mletačkom i Dubrovačkom Republikom te udaljenijim dijelovima Carstva i Europe. Bogatu su uvozno-izvoznu trgovinu u najvećoj mjeri obilježile luksuzne tkanine te

metal i metalna dobra, no veliku je ulogu igrala i trgovina stokom, prehrambenim proizvodima te proizvodima obrtničke izrade lokalnog stanovništva. Sama se roba teretila trošarinama ovisno o njezinoj vrsti, pa su tako određeni proizvodi bili profitabilniji za uvoz riječnim putem, u odnosu na onaj kopneni, jer su trošarine bile manje. Osim toga, riječna je trgovina Savom, Dravom i Dunavom nerijetko bila i sigurnija za korištenje od one kopnene, zbog čega su na prostoru sandžaka bile aktivne brojne skele koje su omogućavale prijelaz preko rijeka, a samoju trgovini dale izvozni, odnosno tranzitni karakter. Na samom je kraju potrebno istaknuti da je područje Slavonije za vrijeme osmanske vlasti doživjelo procvat te da su požeški obrtnici i trgovci igrali značajnu ulogu u društvenom, kulturnom i gospodarskom oblikovanju sandžaka. Ipak, ova je tematika još uvijek nedorečena, zbog čega bi se buduća istraživanja trebala fokusirati upravo na gospodarsku povijest Požeškog sandžaka, posebice onu 17. stoljeća. Na taj bi se način pružio cjeloviti prikaz kako povijesti sandžaka, tako i jugoistočne Europe te Osmanskog Carstva u cjelini.

6. Sažetak

Požeški sandžak – obrtništvo i trgovina

Ovaj se diplomski rad bavi tematikom obrtničke i trgovačke aktivnosti Požeškog sandžaka za vrijeme osmanske vladavine od prve polovice 16. do kraja 17. stoljeća. Prvi je dio rada usmjeren prema opisivanju osmanskih osvajanja u Slavoniji kao uvod u prilike koje su se odvijale tijekom gotovo dvostoljetne vlasti. Uz to su prikazane granice, pripadnost sandžaka širim teritorijalno-administrativnim jedinicama te ključne bitke koje su krajem 17. stoljeća dovele do oslobođenja Slavonije. Središnji se dio rada fokusira na obrtničko-trgovačku djelatnost požeškog stanovništva kroz prikaz podataka o broju obrtnika i smjerovima, odnosno snazi trgovinske razmjene. Glavnina rada analizira stanje tijekom 16. stoljeća, pri čemu se podaci koji se odnose na 1579. godinu temelje na analizi popisa sandžaka Požega iz iste godine. Daje se uvid u najzastupljenije obrte prehrambenih i materijalnih dobara te obrte koji su igrali najvažniju ulogu u opskrbi stanovništva i osmanske vojske. Također, opisane su trgovinske veze, povezanost Požege i Osijeka sa susjednim sandžacima i ostalim dijelovima Carstva te riječna trgovina koja je imala važan izvozno-tranzitni karakter. Naposljetku, daje se uvid u rad osječkog sajma koji je, kao najveći sajam sandžaka, privlačio brojne trgovce te tako pozitivno djelovao na gospodarski razvoj kako Osijeka, tako i Požeškog sandžaka.

Ključne riječi: Požeški sandžak, Požega, Osmansko Carstvo, obrtništvo, trgovina, Osijek, osječki sajam, defter.

7. Summary

Sandjak of Požega – crafts and trade

This paper deals with the topic of craft and trade activities of the Sandjak of Požega during the Ottoman rule from the first half of the 16th century to the end of the 17th century. The first part of the paper aims at describing Ottoman conquests in Slavonia as an introduction to the events that took place during the nearly two-century rule. In addition, the paper shows borders, the affiliation of the Sandjak to wider territorial-administrative units and the key battles that led to the liberation of Slavonia at the end of the 17th century. The main part of the paper focuses on the craft-trade activity of the Požega inhabitants through the presentation of data on the number of tradesmen and directions or the strength of trade exchange. The paper mostly analyses the situation during the 16th century. Data relating to the year 1579 is based on the analysis of the registry of the sandjak of Požega from the same year. This section gives insight into the most represented trades of food and material goods and the trades that played the most important role in supplying the population, as well as the Ottoman army. In addition, trade links, the connection of Požega and Osijek with neighbouring sandjaks and other parts of the Empire, as well as the river trade, which had an important export-transit character, are described. Finally, the paper gives an insight into the work of the Osijek fair, which, as the largest fair in sandjak, attracted numerous traders and thus had a positive effect on the economic development of both Osijek and Požega sandjak.

Key words: Sandjak of Požega, Požega, Ottoman Empire, craftsmanship, trade, Osijek, Osijek fair, register.

8. Popis literature

T. Artan, 2011, Ahmed I's Hunting Parties: Feasting in Adversity, Enhancing the Ordinary, u: *Starting With Food: Culinary Approaches to Ottoman History*, ur. Amy Singer, Princeton, 2011, str. 69-93.

E. Čelebi, 1973, *Putopis: odlomci o Jugoslovenskim zemljama*, Sarajevo: Izdavačko preduzeće „Veselin Masleša“, 1973.

Ć. Čičin-Šain, 1959, Pisma Marka Kavanjina splitskog trgovca iz prve polovine XVII. stoljeća, *Starine*, 49, 1959, str. 105-226.

L. Čoralić, 2003, Na drugoj obali Jadrana: migracije iz Slavonije u Mletke od XV. do XVII. stoljeća (primjer Požege), *Migracijske i etničke teme*, god. 19, broj 1, 2003, str. 97-110.

E. Dursteler, 2014, Bad Bread and the "Outrageous Drunkenness of the Turks": Food and Identity in the Accounts of Early Modern European Travelers to the Ottoman Empire, *Journal of World History*, god. 25, broj 2/3, 2014, str. 203-228.

S. Faroqhi, 1982, Camels, Wagons, and the Ottoman State in the Sixteenth and Seventeenth Centuries, *International Journal of Middle East Studies*, god. 14, broj 4, 1982, str. 523-539.

S. Faroqhi, 2009, *Artisans of Empire: crafts and craftspeople under the Ottomans*, London: I. B. Taurus, 2009.

R. Heli, Povijesni razvoj privrede u Požeškoj kotlini, u: *Požega 1227-1977.*, ur. Marijan Strbašić, Slavenska Požega, 1977, str. 326-333.

J. Howell, 2017, *The Ragusa Road: Mobility and Encounter in the Ottoman Balkans (1430-1700)*, Harvard University, doktorska disertacija, 2017.

T. Hržica, 2016, *Osmanska kuhinja i njezin utjecaj na zapadnom Balkanu*, Sveučilište u Zagrebu: Filozofski fakultet, diplomski rad, 2016.

G. Hruška, 2019, Požega u vrijeme osmanlijske vladavine 15 i oslobođenje od Osmanlija, *Požega, Grgurevo i tradicijsko vinogradarstvo požeškog kraja*, ur. Rahela Jurković, Zagreb, 2019, str. 15-18.

I. Karaman, 1997, *Požega u srcu Slavonije*, Jastrebarsko: Naklada Slap, 1997.

J. Kempf, 1910, *Požega. Zemljopisne bilješke iz okoline i prilozima za povijest i slob. i kr. Grada Požege i Požeške županije*, Požega: Štamparija „hrvatske tiskare i knjižare“, 1910.

N. Kosanović, 1971, Natpisi i dekorativni elementi na orijentalnom hladnom oružju Muzeja Slavonije, *Osijek journal*, god. 13, broj 10, str. 189-218.

E. Kovačević, 1985, *Muhimme defteri: dokumenti o našim krajevima*, Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, 1985.

I. Mažuran, 1960, *Turski Osijek*, Osijek: posebni otisak iz Osječkog zbornika br. VII., 1960.

I. Mažuran, 1977, Požega i Požeška kotlina za turske vladavine, u: *Požega 1227-1977.*, ur. Ive Mažuran, Slavonska Požega, 1977, str. 161-207.

N. Moaćanin, 1982, Osječki ili Požeški sandžak, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, god. 12, broj 1, 1982, str. 35-40.

N. Moaćanin, 1983, Granice i upravna podjela Požeškog sandžaka, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, god. 13, broj 1, 1983, str. 107-118.

N. Moaćanin, 1988, Izvještaj o istraživanju u arhivu predsjedništva vlade - Başbakanlik Arşivi - u Istanbulu u travnju 1988., *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, god. 15, Zagreb, 1988, str. 115-118.

N. Moaćanin, 1997a, *Požega i Požeština u sklopu Osmanlijskog carstva: (1537.-1691.)*. Zagreb: Jastrebarsko, 1997.

N. Moaćanin, 1997b, *Osijek u turskim izvorima*, Historical contributions, god. 16, broj 16, str. 33-56.

N. Moaćanin, 1999, *Turska Hrvatska*. Zagreb: Matica Hrvatska, 1999.

N. Moaćanin, 2001a, Katolici u požeštini za turske vladavine, u: *Fra Luka Ibrišimović i njegovo doba*, ur. Filip Potrebić, Jastrebarsko, 2001, str. 77-83.

N. Moaćanin, 2001b, *Slavonija i Srijem u razdoblju osmanske vladavine*. Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest, 2001.

N. Moačanin, 2005, Pristup ekohistoriji Podravine, *Ekonomska i ekohistorija*, god. 1, broj 1, 2005, str. 139-146.

N. Moačanin, 2009, Tri slavonska sandžaka – jedno kratko i jedno dugo „tursko stoljeće“, u: *Slavonija, Baranja i Srijem: vrela europske civilizacije*, ur. Branka Šulc i Vesna Kusin, Zagreb, 2009, str. 269-276.

N. Moačanin, 2016, Osmanski Osijek: novi pristup, *Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Razred za društvene znanosti*, god. 525, broj 51, 2016, str. 83-106.

A. Molnar, 2021, Ragusa and the beginnings of the Balkan missions, *Dubrovnik annals*, 25, 2021, str. 89-112.

D. Mujadžević, 2008, Mühimme defter iz 1552. – osmanski izvor za povijest Slavonije i Srijema, *Scrinia Slavonica*, god. 8, broj 1, str. 399-428.

D. Mujadžević, 2009, Osmanska osvajanja u Slavoniji 1552. u svjetlu osmanskih arhivskih izvora, *Historical contributions*, god. 28, broj 36, 2009, str. 89-107.

J. Mrgić, 2011, Wine or "Raki"-The Interplay of Climate and Society in Early Modern Ottoman Bosnia, *Environment and History*, god. 17, broj 4, 2011, str. 613-637.

B. Özguven, 2010, A convention centre on the international road: The Osijek fair during the Ottoman period, *Alternative Politics*, god. 2, broj 1, Istanbul, 2010, str: 1-17.

M. Pearsall, 2000, *Madjaristan: The Ottomans in Hungary 1520-1686*, Western Washington University: diplomski rad, 2000.

Popis sandžaka Požega 1579. godine, ur. S. Sršan, Osijek: Grafika, 2001.

F. Potrebica, 2001, Požega tijekom prve polovice XVIII. stoljeća, u: *Fra Luka Ibrišimović i njegovo doba*, ur. Filip Potrebica, Jastrebarsko, 2001, str. 135-151.

F. Potrebica, 2004, Požega i Požeština za osmanlijske vladavine (1537.-1691.), u: *Kulturna baština Požege i Požeštine*, ur. Natalija Čerti, Požega, 2004, str. 51-58.

M. Radić, 2015, *Katalog izložbe „Osijek i šira okolica u osmanskom periodu“*, Osijek: Muzej Slavonije Osijek, 2015.

- M. Radić, 2021, Keramika, staklo i pečati kasnog srednjeg i ranog novog vijeka kao svjedoci dunavskih trgovačkih veza, u: *Dunav u hrvatskoj povijesti i kulturi*, ur. Josip Parat, Slavonski Brod, 2021, str. 145-163.
- F. Riedler, 2020, Integrating the Danube into Modern Networks of Infrastructure: The Ottoman Contribution, *Journal of Balkan and Black Sea Studies*, god. 3, broj 5, 2020, str. 97-120.
- M. Sučić, 2018, Trgovište Valpovo koncem 17. i početkom 18. stoljeća, *Podravina*, god. 17, broj 34, 2018, str. 51-64.
- M. Šain, 2016, Rijeka Sava kao linija razgraničenja Habsburške Monarhije i Osmanskog Carstva na Mirovnom kongresu u Srijemskim Karlovcima, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, god. 37, 2016, str. 147-166.
- A. Šuljak, 2001, Fra Luka Ibrišimović-Sokol i biskup Nikola Ogramić-Olovčić, u: *Fra Luka Ibrišimović i njegovo doba*, ur. Filip Potrebica, Jastrebarsko, 2001, str. 49-65.
- S. Traljić, 1962, Trgovina Bosne i Hercegovine s lukama Dalmacije i Dubrovnika u XVII. I XVIII. stoljeću, u: *Pomorski zbornik: povodom 20-godišnjice dana Mornarice i Pomorstva Jugoslavije*, ur. Grga Novak i Vjekoslav Maštrović, Zagreb, 1962, 341-371.
- A. Vlašić, 2017, Šume kao izvor prehrane. Uzgoj i trgovina kestenom u Požeštini u 16. i 17. stoljeću, u: *Slavonske šume kroz povijest: Zbornik radova znanstvenog skupa s međunarodnim sudjelovanjem održanog u Slavonskom Brodu 1.-2. listopada 2015.*, ur. Dinko Župan, Robert Skenderović, Slavonski Brod, 2017, str. 119-136.
- A. Vlašić, 2019, Planina Papuk za vrijeme osmanske vladavine (1537.-1691.), u: *Historiae patriaeque cultor*, ur. Suzana Leček, Slavonski Brod, 2019, str. 127-146.
- A. Vlašić, 2021a, Plovidba baranjskim, slavonskim i srijemskim dijelom Dunava za vrijeme osmanske vlasti (1526.-1690.), u: *Dunav u hrvatskoj povijesti i kulturi*, ur. Josip Parat, Slavonski Brod, 2021, str. 199-224.
- A. Vlašić, 2021b, Donji Andrijevc i okolna sela u osmanskom razdoblju (1526.-1691.), u: *Donji Andijevci. Povijest i baština*, ur. Marijan Šabić, Slavonski Brod, 2021, str. 73-94.
- G. Yilmaz Diko, 2015, Blurred Boundaries between Soldiers and Civilians: Artisan Janissaries in Seventeenth-Century Istanbul, u: *Bread from the Lion's Mouth: Artisans Struggling for a Livelihood in Ottoman Cities*, ur. Suraiya Faroqhi, New York, 2015, str. 175-193 .

Internetski izvori

aba. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 2. 5. 2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=25>>.

aščija. Hrvatski jezični portal. <https://hjp.znanje.hr/index.php?show=search> (pristupljeno: 2. 5. 2023.)

éhajaja. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 4. 6. 2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=13563>>.

defter. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 3. 6. 2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=14212>>.

džilit. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 15. 3. 2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=16868>>.

History of Istanbul. <https://istanbultarihi.ist/504-the-sporting-history-and-locations-of-istanbul> (pristupljeno: 3.6.2023).

kantar. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 23. 3. 2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=30239>>.

obrtništvo. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 22. 3. 2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=44648>>.

pašaluk. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 3. 6. 2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=46945>>.

9. Popis priloga

Slika 1. Karta sandžaka Požega (preuzeto iz N. Močanin, 2006, str. XIII)

Slika 2. Plan Osijeka iz 1610. godine (preuzeto iz Popis sandžaka Požega, 2001, str. 238.)

Tablica 1. Broj obrtnika u kasabi Požega, Osijek, Slavonski Brod i Valpovo 1579. godine. (prema Popis sandžaka Požega, 2001, str. 25-37; 104-107; 233-237; 327-328.)

Tablica 2. Baždarina i đumruk u Požeškom sandžaku između 1540. i 1579. godine (prema N. Močanin, 2001b, str. 74-82.)